

**„UVOĐENJE ISTORIJE I KULTURE ROMA U PROGRAME NASTAVE I
UČENJA U SRBIJI“**

**Analiza zastupljenosti tema iz istorije i
kulture Roma u programima nastave i
učenja u osnovnim i srednjim školama
u Republici Srbiji**

Beograd, 2023.

ERAC
SRBIJA

EVROPSKI ROMSKI
INSTITUT ZA UMETNOST
I KULTURU SRBIJA

Contents

UVOD	3
OSVRT NA STRATEŠKI I ZAKONODAVNI OKVIR OBRAZOVANJA ROMA U REPUBLICI SRBIJI	3
PODRŠKA OBRAZOVANJU DECE I UČENIKA PRIPADNIKA ROMSKE NACIONALNE MANJINE	4
ŠTA PODRAZUMEVA REFORMA KURIKULUMA IZ 2017. godine	6
Struktura programa nastave i učenja	7
Romski jezik sa elementima nacionalne kulture	8
Školska autonomija	8
Aktuelno stanje u reformisanju programa nastave i učenja	9
PREPORUKA KOMITETA MINISTARA SAVETA EVROPE (RECOMENDETION CM/REC 2020)2 I NJENA PRIMENA	10
PREDMET DESK ANALIZE	12
Izvori podataka	13
GLAVNI NALAZI DESK ANALIZE	14
Prvi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja	14
Drugi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja	15
Program nastave i učenja za gimnaziju	17
Izborni programi.....	19
Program nastave i učenja opšteobrazovnih predmeta u stručnim školama	21
Izborni opšteobrazovni programi	23
ZAKLJUČCI I PREPORUKE	24
Preporuke za obogaćivanje programa nastave i učenja temama i sadržajima iz istorije i kulture Roma i sadržajima koji su povezani sa romskom nacionalnom manjinom	26
LITERATURA	27

UVOD

Polazeći od preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope ([Recommendation CM/REC 2020](#))² za uvođenje istorije Roma u školske programe i nastavne materijale, Evropski romski institut za umetnost i kulturu Srbija i Fond za obrazovanje Roma pokrenuli su inicijativu koja se tiče uvođenja istorije i kulture Roma u programe nastave i učenja. Inicijativa ima za cilj da se položaj, prava, identitet romske nacionalne manjine, kao i njen doprinos srpskom i evropskom društvu i kulturi učini vidljivijim i prepoznatljivijim u polju obrazovanja i na taj način doprinese procesima socijalne inkluzije, daljem razvoju i unapređivanju antidiskriminacionih praksi i širenju interkulturalnih vrednosti u društvu.

Ova inicijativa se oslanja na početak reforme programa nastave i učenja u osnovnoškolskom i srednješkolskom obrazovanju. U partnerstvu sa Svetom Evrope, realizuje se u saradnji sa Ministarstvom prosvete Republike Srbije i Zavodom za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja (ZUOV), uz podršku i učešće Nacionalnog saveta romske nacionalne manjine.

Kako bi se dobila početna slika stanja, u okviru ove inicijative urađena je analize programa nastave i učenja u osnovnom i opštem i srednjem stručnom obrazovanju i vaspitanju u pogledu zastupljenosti tema iz istorije i kulture Roma u programima nastave i učenja. Cilj ove desk analize je da obezbedi relevantne informacije koje će omogućiti da se radna verzija Predloga dopuna programa nastave i učenja unapredi i priredi za stručni dijalog reforme programa nastave i učenja sa Zavodom za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja.

OSVRT NA STRATEŠKI I ZAKONODAVNI OKVIR OBRAZOVANJA ROMA U REPUBLICI SRBIJI

U skladu sa **Konvencijom o pravima deteta** koja je ratifikovana 1990. godine, inkluzija u obrazovanju je zakonska obaveza u obrazovnom sistemu Republike Srbije. Počev od 2009. godine, Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja se eksplicitno svima garantuje pravo na obrazovanje u redovnom obrazovnom sistemu, bez diskriminacije po bilo kom osnovu i uz dodatnu podršku svima kojima je potrebna, a posebno pripadnicima ranjivih društvenih grupa.

Ministarstvo prosvete kao strateški prioritet obrazovnog sistema prepoznaje kvalitetno obrazovanje za sve, kroz povećanje otvorenosti, pravednosti, dostupnosti i demokratičnosti obrazovanja, a posebno kroz obezbeđivanje jednakih mogućnosti za sve. U **Strategiji razvoja obrazovanja i vaspitanja Republike Srbije 2030** vidljiv je prioritet na pružanju systemske podrške deci i učenicima tokom školovanja, sa naglaskom na one koji pripadaju osetljivim društvenim grupama. Posebne aktivnosti se sprovode kako bi se održao i unapredio sistem dodatne podrške, ojačali kapaciteti zaposlenih u obrazovanju za sprovođenje i praćenje inkluzivnog obrazovanja, unapredio rad na prevenciji osipanja učenika iz obrazovanja, povećao broj pedagoških asistenata i promovisao značaj inkluzivnog obrazovanja.

Drugi značajan strateški dokument je **Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016 -2025.** koja je revidirana, a novi strateški dokument za period 2022-2030. godine je usvojen početkom 2022. godine. Strategija definiše ciljeve za unapređivanje položaja Roma i Romkinja u oblasti zdravlja, stanovanja, obrazovanja, zapošljavanja, socijalne zaštite, zaštite od svih oblika diskriminacije i ciljeve i mere za povećanje socijalne uključenosti i participacije Roma u procesima i oblastima od važnosti za unapređenje kvaliteta života romske zajednice. Jedan od ciljeva Strategije je obezbeđivanje pune uključenosti dece i mladih iz romske zajednice u sve nivoe obrazovanja i pružanje

podrške školovanju mladih i odraslih koji se nisu školovali ili koji su napustili školovanje, uz uvođenje delotvornih i efikasnih mehanizama za borbu protiv diskriminacije.

Propisi u obrazovanju (zakoni i podzakonska akta) se kontinuirano unapređuju uz stalno unapređivanje kompetencija zaposlenih u obrazovnim ustanovama kako bi se unapredio kvalitet obrazovanja i obezbedila puna primena antidiskriminacionih mera i afirmativnih mera podrške u obrazovanju pripadnika romske nacionalne manjine i drugih učenika iz osetljivih društvenih grupa.¹

PODRŠKA OBRAZOVANJU DECE I UČENIKA PRIPADNIKA ROMSKE NACIONALNE MANJINE

Kako bi se u obrazovnom sistemu obezbedile jednake šanse za sve, primenjuje se niz mera kojima se podržava obrazovanje dece i učenika iz osetljivih društvenih grupa. Ovde su ove mere sistematizovane u tri grupe: one kojima se podržava uključivanje u obrazovanje, one kojima se sprečava osipanje učenika iz obrazovanja i one kojima se obezbeđuje kvalitetno obrazovanje za sve.

Mere podrške za uključivanje dece u obrazovni sistem i povećanje obuhvata	Mere podrške za redovno pohađanje i sprečavanje osipanja dece iz obrazovnog sistem	Mere podrške za kvalitetno IO i aktivno učešće dece/učenika u sistemu obrazovanja
<ul style="list-style-type: none"> -Obavezni i besplatni pripremni predškolski program. -Propisan je prioritetni upis dece iz osetljivih društvenih grupa u predškolsko vaspitanje i obrazovanje. -Zakonski je uvedena diversifikacija programske ponude predškolskih ustanova. -Propisan je bezuslovni upis dece u osnovnu školu (i kada nemaju dokumentaciju). -Regulisan je način upisa dece starije od 7,5 godina. -Uvedena je praksa prilagođavanja završnog, maturalnog i prijemnog ispita. -Sprovode se afirmativne mere za upis učenika u srednju školu i studenata na visoko obrazovne ustanove. -Definisana je obaveza ustanova da podrži učenika u periodima tranzicije. 	<ul style="list-style-type: none"> -Naknada troškova boravka u predškolskoj ustanovi. -Definisane su procedure za prepoznavanje i reagovanje u slučajevima nasilja i diskriminacije. -Definisanje obaveze obrazovnih ustanova u prevenciji osipanja učenika. -Besplatan prevoz za decu/učenike i njihove pratiocice. -Ishrana i smeštaj u domu učenika. -Besplatni udžbenici za učenike OŠ iz marginalizovanih grupa. -Učenički krediti i stipendije. -Pedagoški asistenti angažovani su u 260 obrazovnih ustanova. -Pojedine lokalne samouprave obezbeđuju materijalnu podršku učenicima. 	<ul style="list-style-type: none"> -Prilagođavanje nastave, individualizacija nastave i individualni obrazovni plan (IOP). -Individualni obrazovni plan može da sadrži plan tranzicije i plan prevencija osipanja. -Nastava za učenike na dužem kućnom i bolničkom lečenju. -Dopunska nastava. -Dodatna nastava. -Nastavnici mentori u srednjim školama. -Partnerstvo sa porodicom i participacija roditelja/staratelja. -Uspostavljeni su timovi na nivou škole zaduženi za IO, pružanje dodatne podrške, prevenciju nasilja i diskriminacije, prevenciju osipanja, profesionalnu orijentaciju i karijerno vođenje. -Realizuju se izborni nastavni predmet Romski jezik sa elementima nacionalne kulture. -Standardi kvaliteta obrazovnih ustanova uključuju pokazatelje inkluzivnosti.

¹ Posebno izdvajamo: Pravilnik o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja ("Službeni glasnik RS", broj 22/2016)
 Pravilnik o postupanju ustanove u slučaju sumnje ili utvrđenog diskriminatornog ponašanja i vredanja ugleda, časti ili dostojanstva ličnosti ("Službeni glasnik RS", broj 65/2018)
 Pravilnik o pedagoškom asistentu i andragoškom asistentu („Sl. glasnik RS“ br. 87/2019)
 Pravilnik o upisu učenika u srednju školu ("Sl. glasnik RS", br. 23/2023 i 34/2023)

Efekti primene ovih mera za unapređivanje obrazovanja učenika/ca romske nacionalnosti su povećan obuhvat dece obrazovanjem, što je potvrđeno MICS 6² istraživanjem:

- 7,4% romske dece do 5 godina uključeno je u sistem predškolskog obrazovanja (51m, 49ž);
- 80% pohađa pripremni predškolski program (52m,48ž), što je povećanje za 20%;
- 85,4% romske dece upisuje osnovne škole (49% m, 51% ž), od kojih je 80,8% pohađalo pripremni predškolski program, što je povećanje za 15%;
- bruto stopa upisa u osmi razred osnovne škole je 62%, dok je stopa završavanja osnovne škole 64%;
- Smanjen je drop-out za 7%;
- Stopa prelaska u srednju školu za romske učenike iznosi 52,6%, dok stopa završavanja srednje škole iznosi 61%, što je povećanje za 20%.

Od kada su uvedene afirmativne mere upisa u srednju školu za učenike romske nacionalnosti, do sada je u srednje škole upisano ukupno 12.427 učenika (od toga 55% devojčica). Ukupno je stipendirano u 2020/21. godini 1213 učenika, a u školskoj 2021/2022. godini odobreno je 1114 stipendija učenicima srednjih škola u Republici Srbiji koji su pripadnici romske nacionalne manjine. Mentorsku podršku koja je značajan podsticaj ostajanju u sistemu srednjeg obrazovanja pruža 200 nastavnika-mentora. Za školsku 2021/22. godinu u sistemu obrazovanja i vaspitanja (finansirani sa lokalnog i republičkog nivoa) bio je angažovan 281 pedagoški asistent: 249 u osnovnim školama i 31 pedagoški asistent u predškolskim ustanovama, a po prvi put angažovan je jedan pedagoški asistent u srednjoj školi. U školskoj 2020/21. godini 2.467 učenika (1163 devojčica, 1304 dečaka) u 68 škola pohađalo je izborni program Romski jezik sa elementima nacionalne kulture.³

I pored uočenog napretka, evidentna je potreba za daljim naporima na povećanju obuhvata dece romske nacionalnosti kvalitetnim obrazovanjem. U Nacionalnom izveštaju o inkluzivnom obrazovanju u Republici Srbiji za period 2019-2021. godina⁴ nalazimo podatak da programe predškolskog vaspitanja i obrazovanja i dalje odlikuje nizak nivo uključenosti dece iz osetljivih društvenih grupa. Podaci iz 2019. godine pokazuju da samo 7% romske dece uzrasta 3 do 5 godina koja žive u romskim naseljima pohađa neki od predškolskih programa u odnosu na 61% dece iz opšte populacije, dok obavezni pripremni predškolski program pohađa 76% dece koja žive u romskim naseljima u odnosu na 97% dece iz opšte populacije.

Kada su u pitanju deca iz romskih porodica, i dalje postoje značajne razlike u njihovom obuhvatu osnovnim obrazovanjem u odnosu na decu iz opšte populacije. Obaveznim osnovnim obrazovanjem nije obuhvaćeno 8% dece romske nacionalnosti koja žive u romskim naseljima, a osnovnu školu završava 64% dece romske nacionalnosti, što je značajno niže od stope završavanja osnovne škole dece iz opšte populacije.

I pored pozitivnih pomaka u odnosu na prethodne godine, razlika u obuhvatu dece romske nacionalnosti i dece iz opšte populacije srednjom školom je izrazito visoka, te i pored različitih sistema podrške i afirmativnih mera za upis učenika romske nacionalnosti u srednje obrazovanje, samo 28% dece koja žive u romskim naseljima upisuje srednju školu, a broj devojčica koje upisuju srednju školu je značajno manji od broja dečaka. Stopa prelaska iz osnovne u srednju školu za romske učenike iznosi 52,6%, dok je stopa završavanja 61%.

² MICS 6 Srbija- Istraživanje višestrukih pokazatelja https://www.stat.gov.rs/media/5611/mics6_izvestaj_srbija.pdf

³ Podaci Ministarstva prosvete

⁴ Ministarstvo prosvete (2022). Nacionalni izveštaj o inkluzivnom obrazovanju u Republici Srbiji za period 2019-2021.

ŠTA PODRAZUMEVA REFORMA KURIKULUMA IZ 2017. godine

Nacionalni okvir kurikuluma⁵ zasnovan je na nastavi usmerenoj na učenje i na međupredmetnim kompetencijama. Kroz Nacionalni okvir obrazovanja i vaspitanja postavljen je model za nove programe nastave i učenja kojim se za nastavne predmete definišu ciljevi nastave i obrazovni ishodi, kao i obavezni i preporučeni sadržaji nastavnih predmeta. Učenik i proces učenja su u centru, pa je pri planiranju nastave i tokom njene realizacije početna tačka unapređivanje veština učenja, podizanje kompetencija na viši nivo i osnaživanje ličnog razvoja učenika. Na taj način se dolazi do koherentnog i relevantnog opšteg znanja kod učenika koje će oni aktivno primenjivati kroz život.

Kroz kurikularnu reformu, glavni zadatak škole u celini i svakog nastavnika jeste da osigura da svaki učenik aktivno, efikasno i kvalitetno uči kroz nastavni proces i kroz školske aktivnosti. Zadatak nastavnika je usmeravanje i praćenje učenika, kao i podrška samom procesu učenja.

Nacionalni okvir kurikuluma omogućio je definisanje i uspostavljanje zajedničkog okvira za izradu predmetnih programa. Glavni elementi izrade predmetnog kurikuluma su: opšte i međupredmetne kompetencije, standardi postignuća, opšte i specifične predmetne kompetencije, ključne predmetne oblasti, predmetni ishodi, koncepti.

Novi programi nastave i učenja, koji se počev od 2018. sukcesivno uvode u svaki naredni razred, orijentisani su na proces i ishode učenja u cilju razvijanja funkcionalnih znanja. Ishodi predstavljaju očekivane rezultate procesa učenja. Ishodi novih programa definisani su, uglavnom, na nivou primene. Ishode učenja treba da dostignu svi učenici i oni omogućavaju sistematsko praćenje i vrednovanje učeničkih postignuća. Ostvareni ishodi tokom procesa učenja vode razvijanju kompetencija.

Razvijene kompetencije omogućavaju učeniku da aktivno i efikasno deluje u novim, nepoznatim situacijama, odnosno da rešava probleme. Međupredmetne kompetencije se razvijaju kroz sve nastavne predmete, pri čemu svaki predmet daje svoj doprinos, čak i onda kada direktna povezanost nije vidljiva na prvi pogled. Standardi predstavljaju meru ostvarenosti ishoda tj. razvijenosti kompetencija.

Novi programi nastave i učenja zahtevaju i drugačiji pristup u realizaciji. Proces učenja je usmeren na učenika na njegove razvojne i obrazovne potrebe, interese i interesovanja, to jest na njegov intelektualni, fizički, emotivni, socijalni, moralni i estetski razvoj. Takođe, proces učenja je usmeren na odabir strategija učenja i brigu o procesu kroz koji prolazi učenik tokom učenja, kako bi se izbegle negativne posledice pristupa orijentisanog isključivo na ishode učenja. Ovakav proces učenja treba da dovede do znanja koja se razvijaju kontinuirano, koja duže traju i njihova primena treba da bude vidljiva u svakodnevnom životu. Na putu ostvarivanja cilja i ishoda ključna je uloga nastavnika koji dobija značajan prostor za slobodu izbora i povezivanje sadržaja, metoda nastave i učenja i aktivnosti učenika. Orijentacija na proces učenja i ishode nije usmerena samo na rezultate učenja, već i na sam proces, načinu na koji se uči, odnosno kako se gradi i povezuje znanje u smislene celine, kako se razvija mreža pojmova i povezuje znanje sa praktičnom primenom.

⁵ Pravilnik o Nacionalnom okviru obrazovanja i vaspitanja ("Službeni glasnik RS", broj 98/2017)

Struktura programa nastave i učenja

Novi programi nastave i učenja za sve nastavne predmete su koncipirani na sličan način i sadrže:

- naziv nastavnog predmeta
- cilj učenja nastavnog predmeta za određeni ciklus obrazovanja i vaspitanja
- predmetne ishode za kraj (odgovarajućeg) razreda
- oblasti i/ili teme
- predmetne sadržaj (obavezne i preporučene)

Iza tebelarnog prikaza navedenih elemenata programa nastave i učenja slede:

- Uputstvo za didaktičko-metodičko ostvarivanje programa
- Preporuke za planiranje obrazovno-vaspitne prakse
- Preporuke za praćenje i vrednovanje obrazovno-vaspitne prakse.

Osvrnućemo se na dva aspekta programa nastave i učenja koji doprinose njegovoj fleksibilnijoj primeni: preporučeni sadržaji u okviru obaveznih nastavnih predmeta i izborne aktivnosti (izborni nastavni predmeti i slobodne nastavne aktivnosti u osnovnoj školi i izborni programi u srednjim školama).

Za razliku od nastavnih planova i programa čije sadržaje su nastavnici imali obavezu da realizuju u potpunosti, u novom kurikulumu za većinu obaveznih nastavnih predmeta navedeni su obavezni i preporučeni sadržaji (npr. preporučena književna dela koja će mogu analizirati ili preporučeni muzički komadi za slušanje). U praksi to znači da nastavnik po sopstvenoj proceni može da donese odluku da li će i koje preporučene sadržaje da realizuje u toku nastavnog procesa.

Kada govorimo o izbornim predmetima u osnovnoj školi, učenici imaju mogućnost da biraju između Verske nastave i Građanskog vaspitanja, a učenici pripadnici nacionalne manjine koji to žele mogu da izaberu Maternji jezik/govor sa elementima nacionalne kulture. U drugom ciklusu osnovnog obrazovanja i vaspitanja učenici se opredeljuju za pohađanje slobodnih nastavnih aktivnosti (SNA). Ove aktivnosti su deo plana nastave i učenja koji škola planira Školskim programom, a učenici u svakom razredu, od petog do osmog, biraju jedan od tri programa slobodnih nastavnih aktivnosti koji škola nudi. To znači da će svaki učenik tokom drugog ciklusa osnovnog obrazovanja i vaspitanja pohađati četiri različita programa slobodnih nastavnih aktivnosti.

U gimnazijama i srednjim stručnim školama, pored obaveze da pohađaju jedan od dva programa – Verska nastava ili Građansko vaspitanje, učenici su u mogućnosti da biraju sa nove liste izbornih programa. U prvom i drugom razredu je ponuđeno šest izbornih programa⁶, a u trećem i četvrtom razredu postoji devet izbornih programa od kojih učenici u svakom razredu biraju dva.

⁶ Izborni programi za prvi i drugi razred gimnazija su: Jezik, mediji i komunikacija; Pojedinač, grupa, društvo; Zdravlje i sport; Obrazovanje za održiv razvoj; Primenjene nauke; Umetnost i dizajn

Izborni programi za treći i četvrti razred gimnazija su: Obrazovanje za održiv razvoj; Umetnost i dizajn; Primenjene nauke 1 za usmerenje ka medicinskim naukama; Primenjene nauke 2 za usmerenje ka tehničkim naukama; Osnovi geopolitike; Ekonomija i biznis; Religije i civilizacija; Metodologija naučnog istraživanja; Savremene tehnologije

Romski jezik sa elementima nacionalne kulture

Tokom kurikularne reforme pokrenute 2017. godine, reformisani su i programi nastave i učenja za sve razrede osnovne škole za izborni program Romski jezik sa elementima nacionalne kulture⁷. Kao što smo naveli u prethodnom poglavlju, reformisani programi uključili su novu obrazovnu paradigmu koja težište nastavnog rada stavlja na ishode i interakciju učenika sa nastavnim sadržajem i materijalima, kao i dodatnim resursima u ovoj oblasti.

Izborni program Romski jezik sa elementima nacionalne kulture se realizuje u prvom i drugom ciklusu osnovnog obrazovanja i vaspitanja. Program nastave i učenja za ovaj izborni program donosi obrazovni sadržaj koji proizilazi iz kulture romskog naroda, naslanja se na usmenu književnost i predanja koja su obogaćena tradicijom i kulturom drugih naroda sa kojima Romi žive vekovima. Poseban deo kurikuluma ovog izbornog predmeta posvećen je gramatici romskog jezika, koji se, osim standardizovanog idioma, grana u više od 600 narečja i dijalekata kojim govore Romi širom sveta. Kurikulum je tako kreiran da može da bude resurs za proširivanje programa nastave i učenja drugih nastavnih predmeta – svet oko nas, muzička kultura, likovna kultura, istorija, delom i srpski jezik.

U saradnji sa Centrom za stalno obrazovanje i evaluaciju Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Nacionalnim savetom romske nacionalne manjine, kreiran je jednomesečni kurs za nastavnike i nastavnice romskog jezika, a Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja je kreirao program stručnog usavršavanja *Obuka za nastavnike Romskog jezika sa elementima nacionalne kulture* u saradnji sa Centrom za obrazovanje Roma i etničkih zajednica. U sistemu se u školskoj 2023/24. godini nalazi 60 angažovanih nastavnika Romskog jezika sa elementima nacionalne kulture.

Nacionalni savet romske nacionalne manjine je pokrenuo štampanje udžbenika za romski jezik odobrenih od strane Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. U Katalogu udžbenika na jezicima nacionalnih manjina za školsku 2023/24. godinu nalaze se udžbenici za prvih šest razreda osnovne škole: Udžbenik Slikovnica za prvi razred osnovne škole – romski jezik sa elementima nacionalne kulture Roma za prvi razred; Udžbenik Romski jezik sa elementima nacionalne kulture – Bukvar za drugi razred osnovne škole; Udžbenik Romski jezik sa elementima nacionalne kulture, čitanka za treći razred osnovne škole na romskom jeziku i pismu; Udžbenik Romski jezik sa elementima nacionalne kulture za četvrti razred osnovne škole na romskom jeziku i pismu; Udžbenički komplet Romski jezik sa elementima nacionalne kulture za peti razred (Čitanka i Radna sveska) za peti razred osnovne škole na romskom jeziku i pismu; Udžbenički komplet Romski jezik sa elementima nacionalne kulture za šesti razred (Čitanka i Radna sveska) za šesti razred osnovne škole na romskom jeziku i pismu. U toku je priprema udžbenika za sedmi i osmi razred osnovne škole.

Školska autonomija

Za dalju analizu i potpunije razumevanje implementacije programa nastave i učenja, važno je da se osvrnemo na prostor autonomije obrazovnih ustanova. Prema Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja⁸, članom 99. propisano je da autonomija ustanove podrazumeva izbor pojedinih sadržaja,

⁷ Programa Romski jezik sa elementima nacionalne kulture primenjuje se u školama na teritoriji Vojvodine od 1995. godine, a od 2025. godine u školama na celoj teritoriji Republike Srbije

⁸ Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja ("Sl. glasnik RS", br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020 i 129/2021)

načina ostvarivanja, saradnika u skladu sa potrebama, mogućnostima, interesovanjima, raspoloživim resursima, karakteristikama lokalne zajednice, između ostalog i prilikom:

- donošenja razvojnog plana, programa, godišnjeg plana rada, pravila ponašanja u ustanovi, mera, načina i postupka zaštite i bezbednosti dece i učenika;

- donošenja programa zaštite od diskriminacije, nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja;

Autonomija ustanove, u smislu ovog zakona, podrazumeva i:

- pedagošku autonomiju škole: pravo da se definiše deo školskih programa zavisno od lokalnih prilika; da se u realizaciji obaveznog opšteg programa maksimalno koriste lokalni resursi; pravo da se školski kalendar delimično prilagodi lokalnim prilikama, promene u dinamici ostvarivanja školskih programa uz poštovanje godišnjeg plana rada, organizacija nastave u blokovima i zajedničkih časova srodnih predmeta kod interdisciplinarnih tema, puno uvažavanje lokalnih specifičnosti pri izradi razvojnog plana i višegodišnjeg školskog programa u skladu sa karakteristikama lokalnog stanovništva; razvijanje sistema stručnog usavršavanja nastavnika u samoj školi na osnovu realnih potreba škole;

- autonomiju nastavnika kao pedagoškog stručnjaka i stručnjaka za predmet, pravo nastavnika kao profesionalca da samostalno koncipira proces nastave i učenja, uz odgovornost za rezultate učenja;

- način ostvarivanja saradnje sa ustanovama iz oblasti obrazovanja i vaspitanja, zdravstva, socijalne i dečje zaštite, javnim preduzećima, privrednim društvima i drugim organima, službama i organizacijama, radi ostvarivanja prava dece, učenika i zaposlenih.

Sve ovo znači da u okviru propisanih programa nastave i učenja škola ima slobodu i obavezu da fleksibilno pristupi izradi školskog programa, uvažavajući specifičnosti i resurse lokalne zajednice, a pre svega potrebe dece/učenika i njihovih porodica. Ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri i na koji način škole koriste ovaj prostor autonomije pri izradi Školskog programa i njegovoj realizaciji kako bi uvažile različitosti i omogućile da one budu izvor učenja za sve učenike.

Aktuelno stanje u reformisanju programa nastave i učenja

U toku je revizija standarda obrazovnih postignuća za kraj osnovnog i srednjeg obrazovanja u skladu sa kompetencijskim pristupom standardima koji polazi od Evropskog referentnog okvira. Polazeći od ključnih kompetencija za celoživotno učenje, biće dalje razvijane predmetne kompetencije. Revidirani standardi će takođe biti polazište za razvoj novih programa nastave i učenja, savremenih pristupa, metoda i tehnika rada, drugačijih udžbenika, a zahtevaće od nastavnika sticanje novih kompetencija za primenu svega navedenog. Novi standardi obrazovnih postignuća će omogućiti unapređivanje standarda kvalifikacija na nivou 3 i nivou 4 nacionalnog okvira kvalifikacija (NOKS3 i NOKS4) i doprineće usklađivanju obrazovnih rezultata i veština potrebnih na tržištu rada.

Pošto su ključne kompetencije opšte i transferne, one mogu i treba da budu razvijane na različitim sadržajima, odnosno u okviru nastave iz različitih predmeta i integrisane u svakodnevni nastavni kontekst u kojem se učenje odvija. Revizija programa nastave i učenja doneće značajne novine i zato je izuzetno važno da nastavnici dobijaju kontinuiranu podršku u razumevanju novih standarda i primeni novih programa nastave i učenja.

Predstojeća reforma programa nastave i učenja je dobra prilika da se u školske programe i nastavne materijale uključe sadržaji iz istorije, kulture i tradicije Roma, u skladu sa preporukama Komiteta ministara Saveta Evrope (Recomendation CM/REC 2020)2.

PREPORUKA KOMITETA MINISTARA SAVETA EVROPE (RECOMENDATION CM/REC 2020)2 I NJENA PRIMENA

Polazeći od konstatacije da dugotrajno istorijsko prisustvo Roma i Putnika u Evropi i njihov doprinos evropskoj kulturnoj baštini još uvek nisu na odgovarajući način predstavljeni u obrazovnim sistemima, a da je i dalje prisutna marginalizacija Roma koja kao posledicu ima nejednakost u ostvarivanju socijalnih i drugih prava Roma, Komitet ministara Saveta Evrope, u skladu sa odredbama člana 15.b Statuta Saveta Evrope i u skladu sa drugim relevantnim dokumentima Saveta Evrope, uputio je Preporuke⁹ vladama država članica o načinu ostvarivanja načela i mera za uvođenje istorije Roma u školske programe i nastavne materijale, posebno na nivou osnovnog, srednjeg i tercijarnog obrazovanja.

Kako se navodi u dokumentu: „Svrha ove preporuke je podsticanje uključivanja istorije Roma i/ili Putnika, uključujući sećanje na romski holokaust, u školske programe i nastavne materijale, radi izgradnje kulture tolerancije i poštovanja u školi, razvijanja istorijske svesti i svesti svih učenika, doprinošenja potvrđivanju identiteta Roma i/ili Putnika, i jačanja razumevanja da su Romi i/ili Putnici sastavni deo društva kako na nacionalnom tako i na evropskom nivou.“

U Dodatku Preporuci CM/Rec(2020)2 date su jasne smernice za uvođenje sadržaja istorije i kulture Roma u postojeće programe nastave i učenja obaveznih i izbornih predmeta i vannastavnih aktivnosti bez uvećanja fonda časova, navedene su definicije ključnih termina (anticiganizam, romski holokaust), a poseban akcenat je na stradanju Roma tokom Drugog svetskog rata. Princip kojim se treba rukovoditi je integrisanje sadržaja istorije i kulture Roma kroz različite nastavne predmete/aktivnosti. Nakon revizije programa nastave i učenja, ovo bi dalje zahtevalo reviziju udžbenika i razvijanje novih nastavnih materijala, kao i osnaživanje nastavnika kroz obuke kako bi im se pružilo znanje o istoriji Roma i/ili Putnika sa jedne, i unapredile kompetencije za primenu principa savremene pedagogije, učenja zasnovanog na kompetencijama učenika, interkulturalnom obrazovanju/dijalogu i uvažavanju različitosti, sa druge strane.

*Kvalitetna nastava istorije u 21. veku – principi i smernice*¹⁰ je dokument koji je prvenstveno namenjen donosiocima odluka i učesnicima u izradi plana i programa nastave i učenja za predmet Istorija, kao i nastavnicima istorije u njihovom neposrednom radu sa učenicima. Iako su principi i smernice specifični za nastavu i učenje istorije, treba ih posmatrati u kontekstu širih obrazovnih ciljeva i opredeljenja koje zastupaju Savet Evrope, Evropska komisija i UNESCO. Cilj ovih Principa i smernica utemeljenih na Referentnom okviru kompetencija za demokratsku kulturu je da unaprede kompetencije ključnih aktera u obrazovnom procesu kako bi nastava istorije na najbolji način odgovorila političkim, kulturnim i društvenim izazovima sa kojima se Evropa susreće, posebno onima koji se odnose na porast društvene raznolikosti i onima koji su pretnja demokratskim vrednostima. Kako se navodi u dokumentu, „Učenje istorije u skladu sa ovim preporukama i smernicama omogućava uvide u složenost i različitost ljudskog

⁹ Preporuka CM/Rec(2020)2 Komiteta ministara državama članicama o uključivanju istorije Roma i/ili Putnika u školske programe i nastavne materijale <https://rm.coe.int/cmrec-2020-2-sr/16809fd582>

¹⁰ Kvalitetna nastava istorije u 21. veku – principi i smernice <https://rm.coe.int/quality-history-education-srp/1680a8ce22>

ponašanja u prošlosti, razvija sposobnosti ispitivanja različitih, čak i međusobno suprotstavljenih narativa i zahteva da svi argumenti budu potkrepljeni dokazima. Istorija u školama može da pruži navedeni doprinos samo ako sadržaji koji se uče, način na koji se uči, kao i kvalitet raspoloživih resursa to omogućavaju“. Dokument dalje operacionalizuje sledeće principe i smernice za uspostavljanje nastave istorije i pedagogije zasnovanih na načelima demokratije, uvažavanja različitosti i inkluzivnosti:

1. Kreirati fleksibilne programe nastave i učenja i interaktivne pedagoške pristupe koji uvažavaju kulturne raznolikosti;
2. Podučavati i učiti o složenoj istoriji demokratije;
3. Osvetljavati na koji način je delovanje običnih pojedinaca i grupa ljudi oblikovalo istoriju društva;
4. Prepoznavati da su ljudi različite kulturne, verske i etničke pripadnosti često dugo prisutni u društvenim zajednicama;
5. Vrednovati višestruke identitete „drugih“ i nas samih;
6. Obezbeđivati odgovarajuće instrumente za vrednovanje istorijskih izvora i suprotstavljanje manipulativnoj propagandi;
7. Ukazivati na pitanja koja bi mogla da budu osetljiva ili kontroverzna;
8. Usklađivati kognitivne, emocionalne i etičke dimenzije u nastavi i učenju Istorije.

*Smernice za odgovarajuće predstavljanje nacionalnih manjina u programima nastave i učenja i sadržajima udžbenika u Republici Srbiji*¹¹, nastale su u okviru zajedničkog projekta Evropske unije i Saveta Evrope *Jačanje zaštite nacionalnih manjina u Srbiji*, su još jedan dokument koji podržava uvođenje sadržaja istorije i kulture Roma u programe nastave i učenja. Smernice dalje operacionalizuju primenu Preporuka¹² i pomažu donosiocima odluka i autorima budućih nastavnih programa „da imaju u vidu koncepte, pojmove i sadržaje koji bi položaj, prava, participaciju i identitet pripadnika nacionalnih manjina učinili vidljivim i prepoznatljivim svim učesnicima u obrazovanju, bez obzira na etničku pripadnost, ili ulogu u obrazovnom procesu“. Smernice i preporuke su grupisane prema ključnim akterima (Zavodi, izdavači, Nacionalni prosvetni savet, obrazovne institucije i škole), organizovane su tako da obuhvataju sve elemente školskog programa (sadržaje, standarde, ishode, metodičko-didaktičko uputstvo), a sadrže i *Predlog liste odabranih ključnih pojmova sadržaja kojima se povećava demokratski kapacitet društva i afirmiše položaj nacionalnih manjina u programima nastave i učenja*.

U okviru *Zajedničkog programa Evropske unije i Saveta Evrope pod nazivom Horizontal Facility za Zapadni Balkan i Tursku*, u Srbiji je realizovan projekat *Podsticanje demokratske kulture u školama*. Osnovu ovog projekta čini Referentni okvir kompetencija za demokratsku kulturu. Opšti cilj projekta je unapređivanje kvaliteta obrazovanja podsticanjem demokratske kulture u formalnom sistemu obrazovanja, primenom antidiskriminatorskih pristupa koji se zasnivaju na standardima i praksi Saveta Evrope. Ostvarivanje ovog cilja podrazumeva unapređivanje znanja i svesti nastavnika, zaposlenih, učenika i lokalnih zajednica o konceptu, politici, praksi i koristi od inkluzivnog obrazovanja i demokratske kulture u školama. U prvoj fazi projekta 20 pilot škola je osnaženo za uklanjanje predrasuda i diskriminatorskih pristupa osetljivim grupama te rešavanje slučajeva nasilja, dok je u drugu fazu uključeno 60 škola kojima su pilot škole mentori. Za našu analizu od značaja je publikacija *Kako do*

¹¹ <https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2019/04/HF-33-Smernice-SRB-FINAL.pdf>

¹² Preporuka CM/Rec(2020)2 Komiteta ministara državama članicama o uključivanju istorije Roma i/ili Putnika u školske programe i nastavne materijale <https://rm.coe.int/cmrec-2020-2-sr/16809fd582>

demokratske kulture u školama koja je nastala kroz ovaj projekat ¹³ i u kojoj su prikazani odabrani primeri dobre prakse podsticanja demokratske kulture u školama.

Prikazano je 30 primera školskih praksi koje su organizovane prema sledećim aspektima školskog funkcionisanja: nastavne aktivnosti, vannastavne aktivnosti, saradnja sa lokalnom zajednicom. Sedam škola je predstavilo ukupno 9 aktivnosti koje su na različite načine uključivale kulturu i tradiciju, a u jednoj školi i istoriju Roma. Ciljevi svih školskih aktivnosti su usmereni na razvoj kompetencija za demokratsku kulturu, a aktivnosti učenika su se kretale od analize stereotipa i predrasuda, prepoznavanja i reagovanja na diskriminaciju na primeru priče devojke romke nacionalnosti koju je poslodavac odbio da zaposli, analize književnog dela A. S. Puškina „Cigani“ sa akcentom na otklanjanje predrasuda i ukazivanje na pogubnost stereotipa o jednoj etničkoj zajednici, razvoj govorne kulture na osnovu romana Jasminke Petrović „Sve je u redu“ koji je pisan kao ispovest romske devojčice, izrade rečnika na jezicima nacionalnih manjina i romskom jeziku, prevođenja pesme na romski jezik, do pripreme javnog nastupa i programa kojim se obeležava Svetski dan Roma, ovo poslednje uz visoku participaciju roditelja i lokalnih romskih udruženja. Prikazane aktivnosti ukazuju da su škole i nastavnici senzibilisani da na dobar način interpretiraju postojeće, kao i da uvedu različite sadržaje istorije i kulture Roma u nastavne, ali mnogo više u izborne programe i vannastavne aktivnosti. Ovakva praksa se dešava kroz projekte, a pitanje je u kojoj meri je prepoznaju i preuzimaju druge škole i da li je prisutna u svakodnevnom radu škola nakon završetka projekta.

PREDMET DESK ANALIZE

U aktuelnom trenutku pokretanja reforme programa nastave i učenja, a u odnosu na dostignuti nivo inkluzivnosti obrazovnog sistema u Republici Srbiji, otvara se mogućnost za uvođenje novih tema i sadržaja iz istorije i kulture Roma u programe nastave i učenja pojedinih nastavnih predmete. Kako bi se utvrdilo početno stanje u pogledu zastupljenosti ovih sadržaja, sprovedeno je desk istraživanje važećih programa nastave i učenja za osnovne škole, srednje stručne škole i gimnazije.

Desk istraživanje je sprovedeno sa ciljem da se sačini analiza zastupljenosti nastavnih tema, sadržaja i ishoda povezanih sa romskom istorijom i kulturom u programima nastave i učenja, kao i tema i sadržaja koje se realizuju kroz programe nastave i učenja a mogu da oblikuju sliku o Romima koja se formira kroz obrazovanje.

Očekivano je da se ciljani sadržaji nalaze u okviru društveno-humanističke grupe nastavnih predmeta, tako da su istraživanjem obuhvaćeni programi nastave i učenja za sledeće obavezne i izborne nastavne predmete i slobodne nastavne aktivnosti:

Osnovno obrazovanje i vaspitanje

Prvi obrazovni ciklus	Drugi obrazovni ciklus
SVET OKO NAS	ISTORIJA
PRIRODA I DRUŠTVO	GEOGRAFIJA

¹³ [file:///C:/Users/Korisnik/AppData/Local/Temp/4c1e7b63-64ce-4a26-a4ba-b8a7d89cb630_literatura%20\(2\).zip.630/5-Primeri-primene-demokratskih-kompetencija-Kako-do-demokratske-kulture-u-%C5%A1kolama.pdf](file:///C:/Users/Korisnik/AppData/Local/Temp/4c1e7b63-64ce-4a26-a4ba-b8a7d89cb630_literatura%20(2).zip.630/5-Primeri-primene-demokratskih-kompetencija-Kako-do-demokratske-kulture-u-%C5%A1kolama.pdf)

SRPSKI JEZIK	SRPSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST
MUZIČKA KULTURA	MUZIČKA KULTURA
LIKOVNA KULTURA	LIKOVNA KULTURA
Građansko vaspitanje	Građansko vaspitanje
	Slobodne nastavne aktivnosti od 5-8. razreda

Srednje obrazovanje i vaspitanje

Gimnazije (opšti, društveno-jezički i prirodno matematički smer)	Srednje stručne i umetničke škole (opšteobrazovni predmeti)
SRPSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST	SRPSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST
ISTORIJA	ISTORIJA
GEOGRAFIJA	GEOGRAFIJA
PSIHOLOGIJA	LOGIKA SA ETIKOM
SICIOLOGIJA	SOCIOLOGIJA SA PRAVIMA GRAĐANA
MUZIČKA KULTURA	MUZIČKA KULTURA
LIKOVNA KULTURA	LIKOVNA KULTURA
Građansko vaspitanje	Građansko vaspitanje
Jezik, mediji i kultura	Muzička kultura
Pojedinac, grupa, društvo	Likovna kultura
Religije i civilizacije	Etika

Analiza je usmerena na identifikovanje oblasti/tema i sadržaja romske istorije i kulture u programima navedenih nastavnih predmeta i na identifikovanje tema i sadržaja koji se bave romskom nacionalnom manjinom, a nisu nužno povezani sa romskom istorijom i kulturom. Analiza je usmerena i na obrazovne ishode koji se neposredno ili posredno tiču sticanja znanja važnih za formiranje slike o romskoj nacionalnoj manjini. Na osnovu ovih podataka dobiće se uvid u obim zastupljenost tema/sadržaja/obrazovnih ishoda koji se tiču romske nacionalne manjine u odnosu na celinu programa nastave i učenja.

Izvori podataka

Za potrebe ovog istraživanja korišćena su zvanična dokumenta objavljena u Službenom glasniku Republike Srbije - Prosvetni glasnik: Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za prvi i drugi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja i izmene i dopune pravilnika; Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za gimnaziju i izmene i dopune pravilnika; Pravilnik o programu nastave i učenja opšteobrazovnih predmeta u stručnim školama. Svi pravilnici su u elektronskom formatu dostupni na sajtu Zavoda za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja na stranici <https://zuov.gov.rs/zakoni-i-pravilnici/>.

Tehnički gledano, pregledano je više hiljada stranica programa nastave i učenja sa kojih su preuzeti sadržaji koji su sistematizovani i detaljnije analizirani u skladu sa predmetom istraživanja.

GLAVNI NALAZI DESK ANALIZE

U cilju bolje preglednosti, nalazi desk analize su prikazani razdvojeno za prvi i drugi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja, posebno za gimnazije i za srednje stručne škole, a organizovani su po nastavnim predmetima čiji programi su analizirani. Gde je bilo moguće, izdvojene su oblasti/teme i sadržaji romske istorije i kulture u programima nastave i učenja kao i oblasti/teme i sadržaji koji se bave romskom nacionalnom manjinom. Obrazovni ishodi su komentarisani u odnosu na procenjeni uticaj na sticanje znanja i formiranje slike o romskoj nacionalnoj manjini. Za pojedine nastavne predmete napravljen je osvrt na ciljeve predmeta i/ili opšte i specifične predmetne kompetencije, dok je za neke nastavne predmete bilo neophodno da se analizira i sadržaj Uputstva za didaktičko-metodičko ostvarivanje programa koje je sastavni deo programa nastave i učenja.

Prvi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja

Mada se u cilju nastave **Srpskog jezika** nalazi *razvijanje interkulturalnosti*, u okviru tema i za njih vezanih nastavnih sadržaja ne postoji ništa što se odnosi na kulturu i tradiciju Roma. U četvrtom razredu u okviru oblasti KNJIŽEVNOST je naveden obrazovni ishod koji može biti relevantan: „*prepozna situacije kršenja/ostvarivanja prava deteta i stereotipe u književnim delima*“.

Svet oko nas u prvom razredu u okviru teme JA I DRUGI ima sadržaje koji se odnose na *sličnosti i razlike* i ishod: „*se ponaša tako da uvažava različitosti svojih vršnjaka i drugih ljudi*“. Slično je i u drugom razredu, u okviru teme DRUGI I JA. Iz didaktičko-metodičkog uputstva izdvajamo: „... *kod svih učenika treba razvijati osećaj bogatstva u različitostima među pripadnicima različitih nacionalnosti ukazivanjem na postojanje ljudi koji slave drugačije praznike, imaju različite običaje, kulturu stanovanja, ishranu, oblačenje i sl.*“.

Na sličan način, **Priroda i društvo** u četvrtom razredu u okviru oblasti/teme MOJA OTADŽBINA – REPUBLIKA SRBIJA/ Prirodne i društvene odlike Srbije, i sadržaja: *Društvene karakteristike Srbije (stanovništvo, naselja i delatnosti); Građani Srbije (prava i obaveze, demokratski odnosi i interkulturalnost)* naveden je ishod: „*uvažava nacionalnu i kulturnu raznolikost kao osnovu za suživot svih građana Republike Srbije*“. U didaktičko-metodičkom uputstvu za nastavnike stoji da: *...kod svih učenika treba razvijati osećaj bogatstva u različitostima među pripadnicima različitih nacionalnosti ukazivanjem na postojanje ljudi koji slave drugačije praznike, imaju različite običaje, kulturu stanovanja, ishranu, oblačenje i sl.*

Iako je cilj predmeta **Likovna kultura** *da izgrađuje pozitivan odnos prema kulturi i umetničkom nasleđu svog i drugih naroda*, a cilj **Muzičke kulture** *da podstiče razvijanje duha zajedništva, kao i odgovornog odnosa prema očuvanju muzičkog nasleđa i kulture svoga i drugih naroda*, u sadržajima i ishodima ovih nastavnih predmeta nema sadržaja koji su neposredno ili na posredan način povezani sa kulturom i tradicijom Roma.

Analiza sadržaja obaveznih nastavnih predmeta u prvom ciklusu obrazovanja i vaspitanja pokazala je da ne postoje nastavni sadržaji koji uključuju istoriju i kulturu Roma, i da su tek „odškrinuta vrata“ da posebno senzibilisani nastavnici kroz nastavu npr. srpskog jezika upute učenike na stereotipe o Romima u nekom književnom delu (po izboru samih nastavnika). Slično važi i za Svet oko nas i Prirodu i društvo, gde je ponovo ostavljeno na izbor (ili kompetentnost) nastavnika da li će da uključe sadržaje koji afirmišu kulturu i tradiciju Roma, uz rizik da i kada se odluče da sa učenicima govore o zajednicama koje „slave

drugačije praznike, imaju različite običaje, kulturu stanovanja, ishranu, oblačenje“, ne upadnu u zamku simplifikacije ili pružanja romansirane slike o pripadnicima romske zajednice.

Po temama i sadržajima, kao i po propisanim ishodima u prvom obrazovnom ciklusu se posebno izdvaja izborni program **Građansko vaspitanje**. Kako je cilj učenja programa *podsticanje razvoja ličnosti koja je odgovorna prema svojim pravima i pravima drugih, otvorena za dogovor i saradnju i spremna da aktivno učestvuje u životu školske zajednice, uvažavajući principe, procedure i vrednosti demokratskog društva*, moglo bi se reći da su svi sadržaji i većina obrazovnih ishoda relevantni za razumevanje društvenog položaja pripadnika romske nacionalne manjine, kao i za razvoj veština da se prepozna i reaguje na situacije diskriminacije i kršenja ljudskih prava. Ipak izdvajamo temu iz programa trećeg razreda LJUDSKA PRAVA/ Svi različiti, a svi ravnopravni u okviru koje su navedeni sadržaji: *Različitost; Ravnopravnost muškaraca i žena; Osetljive društvene grupe; Stereotipi i predrasude; Diskriminacija; kao i sledeće obrazovne ishode: „svojim ponašanjem pokazuje da prihvata različitost drugih; prepoznaje u svom okruženju primere nejednakog postupanja prema nekoj osobi ili grupi na osnovu nekog njihovog ličnog svojstva; se ponaša na način koji uvažava sopstvene i tuđe potrebe, prava i osećanja u svakodnevnim situacijama; prepoznaje primere solidarnosti u svom okruženju, pričama, filmovima; ukaže vršnjacima na osobe ili grupe u svom okruženju kojima je potrebna pomoć i podrška; objasni razliku između saosećanja, solidarnosti i sažaljenja na datom primeru; ukaže na uprošćeno, pojednostavljeno, generalizovano i najčešće netačno prikazivanje nekoga na prikazanim primerima; navede nekoliko institucija u svom okruženju koje brinu o potrebama i pravima građana, posebno dece; traži pomoć u situacijama kršenja svojih ili tuđih prava; pažljivo sluša sagovornika, slobodno iznosi mišljenje, obrazlaže ideje, daje predloge i prihvata da drugi mogu imati drugačije mišljenje“.*

Program Građanskog vaspitanja se bavi ljudskim pravima i nesumnjivo daje prostora da se govori o Romima kao posebno osetljivoj društvenoj grupi koja je izložena stereotipim i predrasudama i čiji su pripadnici u velikom riziku da budu diskriminirani. Otvoreno je pitanje da li u materijalima i priručnicima za nastavnike ima primera za analizu ovih fenomena koji se odnose na romsku zajednicu i njene pripadnike, kao i koliko su nastavnici osnaženi da na dobar način realizuju ovakve sadržaje, što je posebno delikatan zadatak u odeljenjima u kojima su i romski učenici.

Drugi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja

U programima **Srpskog jezika** od petog do osmog razreda osnovne škole nema sadržaja koji se odnose na kulturu i tradiciju Roma, niti sadržaja koji se odnose na romsku nacionalnu manjinu, pa tako ni obrazovnih ishoda kojima se neposredno ili posredno formira slika o romskoj nacionalnoj manjini. Slično je i sa predmetima **Likovna kultura** i **Muzička kultura**. Ipak, u Uputstvu za didaktičko metodičko ostvarivanje programa Muzičke kulture nalaze se *Preporučene kompozicije za slušanje u 5. razredu: P. Konjović – Velika čočečka igra iz opere „Koštana“; u 7. razredu: Trzalački instrumenti, tambura: Janika Balaž i tamburaški orkestar; Kompozicije za slušanje u 8. razredu: Žorž Bize, Arija Habanera iz opere Karmen; Petar Konjović Velika čočečka igra, opera Koštana*. Pošto je reč o preporučenim kompozicijama, ostaje upitno da li će učenici slušati sve preporučene kompozicije, zatim da li će nastavnik ova muzička dela i izvođače povezati sa romskom kulturom i na kraju, da li će način na koji predstavi sadržaje doprineti učvršćivanju stereotipne slike o Romima, ili će voditi ka prevazilaženju predrasuda?

U programu **Istorije** za osmi razred, u okviru teme DRUGI SVETSKI RAT, pojedini sadržaji i obrazovni ishodi se mogu povezati sa istorijom Roma: „*navede primere kako su ideje o rodnoj, verskoj i etničkoj ravnopravnosti uticale na savremene političke prilike i razvoj društva; poredi položaj i način života pripadnika različitih društvenih grupa u istorijskom periodu savremenog doba; objasni značenje pojmova genocid i Holokaust*“. Cilj učenja **Geografije** je, između ostalog, *negovanje vrednosti multikulturalnosti*. U šestom razredu u okviru teme STANOVNIŠTVO i sadržaja *Savremeni demografski procesi u Srbiji, Evropi i svetu* očekivani ishod je: „*Analizira različita obeležja svetskog stanovništva i razvija svest o solidarnosti između pripadnika različitih socijalnih, etničkih i kulturnih grupa*“. U istom razredu i okviru teme NASELJA i sadržaja Položaj i geografski raspored naselja očekivani ishod je: „*Dovodi u vezu tipove naselja i urbane i ruralne procese sa strukturama stanovništva, migracijama, ekonomskim i globalnim pojavama i procesima*“, što daje mogućnost da se u šestom razredu na časovima geografije razgovara o društvenom položaju romske nacionalne manjine.

U analiziranim programima obaveznih nastavnih predmeta u drugom ciklusu osnovnog obrazovanja i vaspitanja izostaju sadržaji koji se eksplicitno odnose na istoriju i kulturu Roma. I ovde postoje nastavne teme i/ili obrazovni ishodi za koje možemo pretpostaviti da uključuju i sadržaje koji se odnose na istoriju Roma, a posebno na građanje slike o romskoj zajednici, ali je opet na samoj školi, odnosno na svakom nastavniku pojedinačno da li će uključiti ove sadržaje u nastavu, kao i da li će to uraditi koristeći adekvatne nastavne metode i tehnike učenja.

Za razliku od obaveznih nastavnih predmeta, izborni program **Građansko vaspitanje** ima za cilj *da učenik izučavanjem i praktikovanjem osnovnih principa, vrednosti i procedura građanskog društva postane svestan svojih prava i odgovornosti, osetljiv za potrebe pojedinaca i zajednice i spreman da aktivno deluje u zajednici uvažavajući demokratske vrednosti*. Brojne teme, sadržaji i ishodi u programu ovog predmeta od petog do osmog razreda posredno daju doprinos sticanju znanja i formiranju slike o romskoj nacionalnoj manjini. Kao ilustraciju u petom razredu navodimo temu NAŠI IDENTITETI i sadržaje *Naše sličnosti i razlike (rasa, pol, nacionalna pripadnost, društveno poreklo, veroispovest, politička ili druga uverenja, imovno stanje, kultura, jezik, starost i invaliditet). Stereotipi i predrasude. Diskriminacija. Tolerancija*, u šestom razredu u okviru teme LJUDSKA PRAVA sadržaje *Pravo na očuvanje ličnog, porodičnog, nacionalnog, kulturnog i verskog identiteta i pripadajuće odgovornosti. Pravo na kvalitetno obrazovanje i jednake mogućnosti za sve i pripadajuće odgovornosti. Inkluzivno obrazovanje – kvalitetno obrazovanje za sve*, u sedmom razredu u okviru teme LJUDSKA PRAVA radi se na sadržajima: Karakteristike ljudskih prava – urođenost, univerzalnost, neotuđivost, nedeljivost; Opšte dobro; Prava pojedinca i opšte dobro; Sukob pojedinačnih prava i opšteg dobra; Prava i pravda; Socijalna pravda, a u osmom razredu kroz temu LJUDSKA PRAVA – Zajednica pripadnika različitih kultura obrađuju se sadržaji: *Obespravljivanje i ugrožavanje slobode ljudi (Ksenofobija, rasizam, antisemitizam, anticiganizam)*. *Zajednica različitih kulturnih grupa (Kulturna raznolikost u formi multikulturalnosti i interkulturalnosti. Interkulturni dijalog kao sredstvo razvoja poštovanja različitih kultura i zajedničkog života. Pripadnici nacionalnih manjina u Srbiji – zaštita prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina)*. Ovde prvi put nailazimo na pojam „anticiganizam“ koji obuhvata sveukupnu diskriminaciju, predrasude i pogrešnu percepciju Roma, odnosno sadržaj koji se eksplicitno odnosi na romsku nacionalnu manjinu. Ishodi definisani u okviru ove teme su: „**obrazloži zašto su ponašanja koja se mogu opisati kao ksenofobija, rasizam, antisemitizam, anticiganizam oblici diskriminacije i kršenja ljudskih prava; navede primere povezanosti različitih kultura u jednoj zajednici i obrazloži potrebu interkulturalnog dijaloga za kvalitetan**

život svih članova te zajednice; pokaže interesovanje za upoznavanje različitih kultura; navede prava koja nacionalne manjine u Srbiji po Ustavu imaju". Upoznavanje učenika sa društvenim fenomenima kao što su ksenofobija, rasizam, antisemitizam, anticiganizam, zahteva visoko senzibilisane i kompetente nastavnike Građanskog vaspitanja, kao i dobro odabrane izvore informacija i materijale za učenje.

Kao i predmet Građansko vaspitanje, učenici mogu birati **Slobodne nastavne aktivnosti** koje će pohađati u određenom razredu. U okviru slobodne nastavne aktivnosti **Muzikom kroz život**, za temu KRITIČKO MIŠLJENJE KROZ MUZIKU vezan je ishod: „*Razume koncept inkluzije i osetljiv je prema različitostima*“. Slobodna nastavna aktivnost **Umetnost** za temu Tradicionalna muzička umetnost Balkana i Srbije, u okviru sadržaja koji se odnose na kulturno nasleđe, sadrži ishode: „*Prikaže elemente prožimanja tradicionalne muzike različitih naroda na prostoru Balkana na muzičkim primerima; Prezentuje tradicionalnu muziku karakterističnu za različite krajeve Balkana i Srbije; Prikaže načine očuvanja muzičkog kulturnog nasleđa*“. I **Filozofija sa decom** je slobodna nastavna aktivnost koja kroz ishode u okviru opštijeg ishoda „*Kritički promišlja i analizira pitanja i probleme iz svog okruženja*“ razvija osetljivost za socijalni i kulturni kontekst.

Ako se osvrnemo na analizirane programe nastave i učenja za osnovnu školu, možemo reći da u njima nema obaveznih nastavnih sadržaja iz romske istorije i kulture, a zanemarljivo malo je sadržaja koji se direktno odnose na romsku nacionalnu manjinu. Sa druge strane, u propisanim ciljevima osnovnog obrazovanja i vaspitanja, kao i u ciljevima nastavnih predmeta jasna je otvorenost sistema za različitosti i razvoj kompetencija *interkulturalnosti* i *odgovornog učešća u demokratskom društvu*. Obrazovni sadržaji i ishodi koji u nastavnom procesu mogu da uključe kulturu, istoriju i tradiciju Roma i oni koji mogu da doprinesu građenju slike o romskoj nacionalnoj manjini značajno više su zastupljeni u izbornim predmetima/ aktivnostima u odnosu na obavezne nastavne predmete i sadržaje. Iako važna, autonomija škola i nastavnika nosi potencijal, ali i rizike da li će nastavnici uključiti sadržaje istorije i kulture Roma u realizaciju nastave, da li će izabrati relevantne sadržaje, relevantne izvore i kvalitetne nastave materijale, i na kraju, da li će na pravi način voditi učenike ka dostizanju ishoda kao što je npr: *Razume koncept inkluzije i osetljiv je prema različitostima*. Drugo što želimo da naglasimo, činjenica da je potencijalnih nastavnih tema koje bi mogle uključiti istoriju i kulturu Roma ima gotovo isključivo u okviru izbornih programa, otvara pitanje dostupnosti ovih sadržaja učenicima koji ne pohađaju navedene izborne programe/aktivnosti.

Program nastave i učenja za gimnaziju

U sklopu istraživanja pregledani su Pravilnici o programu nastave i učenja za gimnaziju opšteg, društveno-jezičkog i prirodno-matematičkog smera. U odnosu na predmet analize, nalazi ukazuju na zaista minimalne razlike u sadržajima programa nastave i učenja za ove tri vrste gimnazije.

U programu nastavnog predmeta **Srpski jezik i književnost** u prvom razredu gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smera, u okviru oblasti KNJIŽEVNOST (moderna u evropskoj i srpskoj književnosti) obavezni sadržaj je **drama Koštana Borisava Stankovića**, a za koju u uputstvu za realizaciju nastave stoji da ova drama „*...na sličan način spaja arhaični poriv za strasnim proživljavanjem života sa modernističkim motivima erotičnosti i boemije koji u takvom obliku prvi put ulaze u srpsku književnost*“. U drugom razredu u oblasti KNJIŽEVNOST (romantizam u evropskoj i srpskoj književnosti) nalazi se

izborni sadržaj *Puškinova poema Cigani* u kojoj se, kako stoji u metodičko didaktičkom uputstvu za realizaciju programa, „*takođe obrađuje tema slobode, nesputanog života i traganja za daljinama*“. Ovo su sadržaji koji su neposredno vezani za kulturu i tradiciju Roma. Koliko je važno da u nastavnim programima postoje i da se obrađuju književna dela koja govore o Romima, njihovoj kulturi i tradiciji kroz različite epohe, podjednako je važno da se izbegne romantizovana, pojednostavljena slika koja bi mogla podržati prisutne stereotipe o pripadnicima romske nacionalne manjine. Od posebnog značaja bi bilo da se u programe uključe književna dela čiji su autori Romi.

Na sva tri gimnazijska smera, u programima **Istorije** nalazimo oblasti, sadržaje i ishode koji se neposredno i posredno odnose na istoriju Roma i položaj romske nacionalne manjine u različitim istorijskim epohama. U prvom razredu na sva tri smera u okviru teme POJAVE DUGOG TRAJANJA – MIGRACIJE uz sadržaje: *Vrste, uzroci i posledice migracije; Migracije naroda na balkanskom poluostrvu*, nalazi se ishodi učenja: „*Uoči i izgradi stav u odnosu na predrasude, stereotipe, propagandu i druge vrste manipulacija prošlosti na konkretnim primerima; Ilustruje primerima značaj prožimanja različitih naroda, kultura i civilizacija*“, a u okviru teme POJAVE DUGOG TRAJANJA: MIT, LEGENDA, NAUKA nalazi se sadržaj *Kultura sećanja* i ishod učenja: „*Učestvuje u organizovanju i sprovođenju zajedničkih aktivnosti u školi, ili u lokalnoj zajednici koje podstiču društvenu odgovornost i negovanja kulture sećanja*“. U trećem razredu opšteg i društveno jezičkog smera je tema DRUŠTVENI I PRIVREDNI FENOMENI I ODNOSI, gde su uz sadržaje učenja: *Ideje i ideologije – liberalizam, nacionalizam, rasizam, socijalizam, komunizam; Građanska i politička prava*, za koje su vezani sledeći ishodi: „*Analizira položaj i način života dece, žena i muškaraca, pripadnika različitih društvenih slojeva i manjinskih grupa u novom veku; Učestvuje i organizuje aktivnosti u školi ili lokalnoj zajednici koje podstiču društvenu odgovornost i kulturu sećanja; Ilustruje primerima značaj prožimanja različitih naroda, kultura i civilizacija*“. U trećem razredu na svim smerovima se o okviru teme POJAVE DUGOG TRAJANJA – prava pojedinaca i grupa nekad i sad izučavaju sadržaji: *Ljudska i manjinska prava; Prava pojedinaca i društvenih grupa u različitim civilizacijama i istorijskim epohama - razvoj i status individualnih i kolektivnih prava od 19. veka do danas (manjinske grupe, ugrožavanje, diskriminacija, međunarodni mehanizmi zaštite prava, deklaracije i konvencije OUN i Savet Evrope)*, a obrazovni ishodi su: „*Prepoznaje, na primerima iz savremene istorije, važnost poštovanja ljudskih prava; Identifikuje istorijske preduslove razvoja individualnih i kolektivnih prava i navodi primere njihovog kršenja u prošlosti i danas; Navodi mehanizme zaštite ljudskih prava (institucije, deklaracije, organizacije)*“. Pojedini sadržaji koji su za učenike prirodno-matematičkog smere u trećem razredu, nalaze se u programima Istorije za četvrti razred opšteg i društveno-jezičkog smera, kao što je tema MEĐUNARODNI ODNOSI, SAVEZI I KRIZE i sadržaji: *Genocid, Holokaust, genocid nad Romima, genocid nad Srbima u NDH (Aušvic, Jasenovac, Sajmište, geta...)* sa sledećim ishodima: „*Prepoznaje posledice različitih vrsta emancipacije i diskriminacije u društvu tokom perioda savremene istorije; Učestvuje i organizuje aktivnosti u školi ili lokalnoj zajednici koje podstiču društvenu odgovornost i kulturu sećanja; Objasni značenje pojmova genocid i Holokaust; Prepoznaje, na primerima iz savremene istorije, važnost poštovanja ljudskih prava; Identifikuje istorijske preduslove razvoja individualnih i kolektivnih prava i navodi primere njihovog kršenja u prošlosti i danas*“.

U programu **Geografije** za drugi razred u oblasti STANOVNIŠTVO I DEMOGRAFSKI PROCESI je uz sadržaj *Struktura stanovništva* naveden ishod: „*Objašnjava faktore populacione dinamike i dovodi ih u vezu sa stepenom društveno-ekonomskog razvoja*“, dok je u trećem razredu u oblasti DRUŠTVENO GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE i sadržaja *Stanovništvo* dat ishod: „*Upoređuje položaj nacionalnih manjina u Srbiji i položaj Srba u zemljama regije*“.

U **Psihologiji** ima sadržaja koji su vezani za *stereotipe, predrasude i diskriminaciju*, a nalazi se i ishod: „Uvažava različitost među ljudima, rodnu ravnopravnost, poštuje ljudska prava, izražava negativan stav prema bilo kom obliku nasilja“.

U programima **Muzičke kulture** za drugi razred opšteg i prirodno matematičkog smera gimnazije među preporučenim sadržajima za slušanje su: *opera Karmen, Žorž Bize, numera „Habanera“ i „Arija toreadora“*, za treći razred društveno-jezičkog smera *opera „Karmen“, Žorž Bize, odlomci*, a u četvrtom razredu *opera „Koštana“, Petar Konjović, odlomci i popularna i premenjena muzika: mjuzikl „Cigani lete u nebo“ Eugen Doga*.

U programu **Likovne kulture** nailazimo na dosta uopštene ishode kao što su: „Razmatra kako univerzalni jezik umetnosti doprinosi uvažavanju multikulturalnosti i interkulturalne saradnje; Diskutuje o tome kako umetnička baština doprinosi očuvanju nacionalnog identiteta i razvoju društva“.

Zbog prirode naučne oblasti, program za predmet **Sociologija sadrži nastavne oblasti**, teme i sadržaje koji su značajni za razumevanje društvenih odnosa i procesa, razvijanje sopstvenog i poštovanje identiteta drugog, razvoj humanističkih vrednosti među kojima je i uvažavanje različitosti. Iz brojnih sadržaja i obrazovnih ishoda izdvojili smo kao ilustraciju temu iz programa četvrtog razreda za sva tri smera gimnazije - POJEDINAC, KULTURA I DRUŠTVO i sadržaje: *Biološki, psihološki i socijalni činioci društvenosti; Identitet; Rod, pol, seksualnost; Pojam i elementi kulture; Jezik i simboli; Norme i vrednosti; Socijalizacija; Običaj, moral i pravo; Vrste kulture; Supkultura/kontrakultura* kao i ishode: „Uvažava individualne, društvene i kulturne različitosti; Objasni pojam i značaj običajnih i moralnih normi; Prepoznaje na primerima vrste društvenih raslojavanja; Prepoznaje pojam i vrste socijalne stratifikacije i na konkretnim primerima uzroke i posledice društvenih nejednakosti i siromaštva; Promoviše ideje vladavina prava i socijalne pravde; Zalaže se za poštovanje principa ustavnosti i zakonitosti; Kritički analizira dostignuća i manjkavosti demokratije i utvrdi važnost vladavine prava i pravne države; Razlikuje pojmove: etnička zajednica, narod, nacija, nacionalna manjina; Analizira vrste, uzroke i posledice nacionalizma; Diskutuje o problemima mladih u RS“.

Izborni programi

S obzirom da su programi nastave i učenja u našem obrazovnom sistemu organizovani po modelu spiralnog kurikukuluma, izborni program **Građansko vaspitanje** sadrži slične teme, sadržaje i ishode kao program u osnovnoj školi, ali uvodi i nove sadržaje primerene uzrastu i interesovanjima srednjoškolaca. OPŠTI CILJ je *da učenik izučavajući različite društvene pojave i procese postane svestan svojih prava i odgovornosti, osetljiv za potrebe pojedinaca i zajednice i spreman da aktivno deluje u zajednici uvažavajući demokratske vrednosti*. U okviru teme SVI RAZLIČITI, A SVI RAVNOPRAVNI nalaze se sadržaji: *Lični i društveni identitet; Osetljive društvene grupe; Isključenost naspram uključenosti u društvo; Socijalna distanca; Diskriminacija; Borba žena za ravnopravnost; Poverenik za zaštitu ravnopravnosti; Stereotipi, autosterotipi, heterostereotipi, predrasude, stigmatizacije, segregacija; Nacionalne manjine; Interkulturalnost i multikulturalnost; Institucije i dokumenta koje se bave zaštitom ravnopravnosti; Nevladine organizacije u borbi za poštovanje prava svih*, kao i ishodi: „Ispoljava u svom ponašanju toleranciju prema različitosti; Dovede u vezu lične osobine kao dimenzije različitosti i diskriminacije; Navede oblike diskriminacije; Razlikuje situacije uključenosti naspram isključenosti u društveni život zajednice; Argumentuje značaj suprotstavljanja različitim vrstama stereotipa i predrasuda; Navede najznačajnije institucije i dokumenta u RS i EU koje se bave zaštitom ravnopravnosti“. U uputstvu za didaktičko metodičko ostvarivanje programa se pojašnjava da za **primere segregacije, diskriminacije i proganjanja manjinskih grupa kroz istoriju**, između ostalih osetljivih grupa, treba **uzeti i Romi**; navodi se

podatak da Srbija kao multietnička država **ima 2.1% stanovnika Roma**, a da kao primere rodna statistike treba pomenuti **udeo Romkinja**. U programu za četvrti razred je tema EKONOMSKA I SOCIJALNA PRAVA, sadržaji su: *Ekonomska i socijalna prava kao element dostojanstvenog života; Siromaštvo i društvena nejednakost; Obrazovanje i ekonomski razvoj i životni standard koji treba da vode ka sledećim ishodima: „Dovede u vezu siromaštvo i društvenu nejednakost sa stepenom ostvarenosti ljudskih prava; Izrazi pozitivan stav prema afirmativnim merama u obrazovanju osetljivih grupa i obrazloži njihov značaj za socijalni i ekonomski razvoj društva“.*

Izborni program **Jezik, mediji i kultura** ima jako malo sadržaja koji se mogu povezati sa položajem romske nacionalne manjine. U okviru oblasti MEDIJSKIH PORUKA navode se sadržaji: *medijske poruke, stereotipi, diskriminacija, manipulacije, govor mržnja, sloboda govora*. Mnogo više ciljanih sadržaja se može naći u programu predmeta **Pojedinac, grupa, društvo**. Opšte predmetne kompetencije za ovaj program su, između ostalog, za prvi razred: *Argumentovano diskutuje o društvenim pojavama imajući u vidu poziciju pojedinca, grupe i društva; Uočava i analizira različite vrste interakcijskih procesa u društvu i međuzavisnost pojedinca, grupe i društva; Ilustruje na primerima i primeni u realnim situacijama mehanizme razgradnje negativnih društvenih stereotipa Iskazuje prosocijalne stavove, vrednosti, osetljivost za etičko prosuđivanje;* a u drugom razredu: *Argumentovano diskutuje o tradiciji, kulturi i identitetu imajući u vidu poziciju pojedinca, grupe i društva; Odgovorno se odnosi prema sopstvenoj i tuđoj tradiciji i kulturi; Kritički se odnosi prema tradicionalnim oblicima ponašanja koji umanjuju nečija prava, diskriminišu ili vode ka segregaciji ili sukobu.* U prvom razred kroz oblast USAMLJENOST, ODBAČENOST OTUĐENOST i sadržaje: *Rasistička diskriminacija-odbačenost zbog boje kože; Odbačenost starih, bolesnih, siromašnih i drugačijih u savremenom svetu, ostvaruju se ishodi: „Kritički razmatra probleme sa kojima se suočavaju odbačeni pojedinci; Prepoznaje stereotipe i predrasude u primerima odbačenosti“.* U drugom razredu kroz oblast LEKCIJE PROŠLOSTI – PERSPEKTIVE BUDUĆNOSTI i sadržaje: *Tradicija i kulturno nasleđe u Srbiji kao multikulturnoj sredini; Tradicija kao pozitivno nasleđe i kao prepreka napretku pojedinca, grupe, društva; Rodne uloge i odnosi između polova, rodna diskriminacija pod okriljem tradicije, ostvaruju se ishodi: „Pitanja koja se odnose na tradiciju i kulturu razmatra iz perspektive pojedinca, grupe, društva; Opiše načine čuvanja tradicije i uticaje koji je ugrožavaju; Uočava na primeru i kritički se odnosi prema oblicima ponašanja koji su deo tradicije, ali umanjuju nečije pravo, diskriminišu ili vode ka segregaciji i sukobu; Argumentuje značaj negovanja kulture za pojedinca, grupu, društvo“.* Neočekivano, u okviru izbornog programa **Religija i civilizacija** u okviru didaktičko-metodičkog uputstva vezanog za temu TOTALITARISTIČKI DRUŠTVENI SISTEMI navodi se *fenomen propagande u totalitarizmu - na koji način su predstavljeni oni koje treba uništiti (Indijanci u SAD, Jevreji, Romi i Sloveni u nacističkoj Nemačkoj; Srbi, Jevreji i Romi u NDH)*. Dalje u uputstvu o realizaciji programa u okviru ovog predmeta se odnose na predloge za organizovanje projektne nastave i ti prvi put kroz listu projektnih zadataka nailazimo na sadržaje koji se direktno odnose na kulturu, istoriju i tradiciju Roma, na položaj romske zajednice kroz istoriju, i na aktuelne situacije kršenja ljudskih prava i ugrožavanja pripadnika romske nacionalne manjine. Kroz temu **ROMI**, sadržaj projektne nastave može da bude:

- *Kultura na točkovima (od Indije do Južne Amerike) – upoznavanje sa migracijama Roma.*
- *Narod koji nije vodio nijedan rat – na koji način su Romi ostvarili suživot sa drugim narodima.*
- *Romski praznici – Mama Bibia, Đurđevdan, Aliđun, Vasilica...*
- *Brojnost, mesto i uloga Roma u različitim zemljama.*
- *Bajke, priče i običaji Roma.*
- *Romi, narod pesme i veselja – romska muzika i šale.*
- *Tajni znaci Roma.*

- *Magija u romskoj kulturi.*
- *Rom znači čovek – sistem vrednosti u kojem postoje samo ljudi.*
- *Romi u srpskoj kulturi: kako su naši pesnici i pisci predstavljali Rome u svojim delima.*
- *Šta znamo jedni o drugima: istraživanje na temu Koliko poznajemo naše romske sugrađane i koliko oni poznaju nas*

Kroz temu **ZLOČINI PROTIV ROMA** može se istraživati:

- *Svakodnevno nasilje nad romskom populacijom.*
- *U kojim zemljama su Romi bili najugroženiji i zašto?*
- *Konačno rešenje za Rome u Drugom svetskom ratu.*
- *Norveško rešenje u 20. veku- oduzimanje romske dete i prisilna sterilizacija žena.*
- *Nasilje nad Romima u Centralnoj Evropi.*
- *Prve žrtve streljanja u Kragujevcu 1941. godine.*
- *Da li postoji zemlja u kojoj su Romi građani prvog reda?*
- *Kako je nastao Garavi sokak Mike Antića?*
- *Šta je anticiganizam?*
- *Da li su i koliko u našoj zemlji Romi ugroženi: uporedna analiza kvaliteta života i mogućnosti Roma i pripadnika ostalih nacionalnih zajednica (životni vek, nivo obrazovanja, profesionalna delatnost...).*

Pogled unazad na ove podatke nam govori da su sadržaji učenja romske istorije i kulture minimalno zastupljeni u gimnazijskim programima. U programima obaveznih nastavnih predmeta ove sadržaje pronalazimo u Srpskom jeziku i književnost, Istoriji i Muzičkoj kulturi. Sa druge strane, u ciljevima učenja za većinu nastavnih predmeta se navodi razumevanje različitosti, uvažavanje različitih kultura, zaštite ljudskih prava, prava nacionalnih manjina i dr. Ovi ciljevi su dalje konkretizovani kroz nastavne oblasti/tema i nastavne sadržaje i za njih vezane ishode, što daje brojne mogućnosti da se u realizaciju nastave uvedu sadržaji iz kulture i istorije Roma, a posebno sadržaji koji su direktno povezani za romsku nacionalnu manjinu. Slika je povoljnija kada posmatramo izborne programe, a posebno su dobro osmišljeni projekti učenja u okviru predmeta Religija i civilizacija. Svi istraživački zadaci koji su navedeni u didaktičko-metodičkom uputstvu se neposredno odnose na Rome, a mogli bi uključiti i u druge nastavne predmete po modelu integrisane nastave.

Mada u programima za gimnazije ima obaveznih i preporučenih sadržaja koji se eksplicitno odnose na istoriju u kulturu Roma, sličnost sa osnovnoškolskim kurikulumom se ogleda u tome da je nastavnicima ostavljeno da kod preporučenih sadržaja obaveznih nastavnih predmeta, kao i kod izbornih programa, odluče da li će, koje sadržaje i iz kojih izvora obrađivati na nastavi, kao i na koji način će ih realizovati. I ovde postoji rizik da se predstavi simplificirana slika o Romima koja bi mogla da potkrepi stereotipe. Potencijalnih tema i sadržaja kojima se doprinosi građenju slike o romskoj nacionalnoj manjini je znatno više u izbornim programima, pa je i ovde pitanje koliko broj učenika je upoznat sa ovim temama, s obzirom na veliki broj izbornih programa u gimnazijama. Evidentno je da ni u srednjoškolskim programima nema umetničkih ili drugih dela čiji su autori Romi, čak ni u okviru istraživačkih zadataka na temu „Romi“ u okviru izbornog predmeta Religija i civilizacija .

Program nastave i učenja opšteobrazovnih predmeta u stručnim školama

Od ove školske godine stupio je na snagu jedinstveni Pravilnik o programu nastave i učenja opšteobrazovnih predmeta u stručnim školama¹⁴ koji je analiziran na sličan način ko i prethodni pravilnici. Struktura ovog programa je takva da su dati posebni programi za škole u trogodišnjem i škole u četvorogodišnjem trajanju. Postoji velika sličnost između sadržaja nastavnih programa za programe u togodišnjem i četvorogodišnjem trajanju, kao i sličnost sa programima za opšteobrazovne srednje škole. Kako bi se izbegla ponavljanja, u ovoj analizi detaljnije ćemo se zadržati na delovima u kojima postoje razlike.

Srpski jezik i književnost za trogodišnje i četvorogodišnje škole sadrži ishod: „*prepozna i usvoji vrednosti nacionalne kulture i razume/poštuje kulturne vrednosti drugih naroda*“, a u četvorogodišnjim školama se u okviru teme: MODERNA U SVETSKOJ I SRPSKOJ KNJIŽEVNOSTI obrađuje drama „*Koššana*“ B. Stankovića.

Geografija sadrži u okviru cilja predmeta i *razumevanje suštine promena u svetu, negovanje i sticanje moralnih vrednosti, ekološke kulture, održivog razvoja, etničke i verske tolerancije koje će mu pomoći u profesionalnom i ličnom razvoju*, ali nema konkretnijih sadržaja i ishoda u vezi sa temom istraživanja.

Likovna kultura kroz temu UMETNIČKO NASLEĐE u okviru koje je sadržaj: *Kulturno nasleđe (materijalna i nematerijalna kulturna dobra, zaštita nasleđa, Unesco, muzej, spomenik, baština)* ostvaruju se ishod: „*učestvuje u stvaralačkim aktivnostima koje doprinose dobrobiti uže ili šire zajednice*“, kao i ishodi u trogodišnjim školama: „*objasni značaj očuvanja umetničkog nasleđa i značaj odabranih nacionalnih umetnika; učestvuje u stvaralačkim aktivnostima koje doprinose dobrobiti uže ili šire zajednice*“. **Muzička kultura** kroz temu MODERNA U SRBIJI obrađuje operu „*Koššana*“ (velika čoček igra), a kao preporučena dela za slušanje navedena su i Đ. Verdi: opera Trubadur (Hor Cigana) i Ž. Bize (Karmen) – opera Karmen.

Sociologija sa pravima građana obiluje temama i sadržajima koji se mogu povezati sa romskom nacionalnom manjinom. U okvir programa za trogodišnje obrazovne profile izdvajamo oblast/temu STRUKTURA I ORGANIZACIJA DRUŠTVA sa sadržajima: *Društveni sistem i društvena struktura; Društvena uloga i društveni položaj; Društvene grupe, institucije i organizacije; Siromaštvo i društvene nejednakosti* i ishodima među kojima su: „*uvažava individualne, društvene i kulturne različitosti; objasni pojam i značaj običajnih, moralnih i pravnih normi; prepoznaje, na datim primerima, vrste društvenog raslojavanja; prepoznaje, na konkretnim primerima, uzroke i posledice društvenih nejednakosti i siromaštva; zalaže se za poštovanje ljudskih prava i sloboda; promovise ideju vladavine prava i socijalne pravde; uviđa važnost vladavine prava i pravne države i zalaže se za poštovanje principa ustavnosti i zakonitosti; kritički razmatra razvojnu prirodu ljudskih prava i mehanizme njihove zaštite, na konkretnim primerima*“. U okviru iste oblasti/teme, u četvorogodišnjim obrazovnim profilima se teži ka sličnim ishodima: „*uvažava individualne, društvene i kulturne različitosti; objasni pojam i značaj običajnih, moralnih i pravnih normi; razlikuje vrednosne orijentacije koje dominiraju unutar tradicionalnog, modernog i savremenog tipa društva; prepoznaje, na datim primerima, vrste društvenog raslojavanja; prepoznaje pojam i vrste socijalne stratifikacije i, na konkretnim primerima, uzroke i posledice društvenih nejednakosti i siromaštva*“. Posebnu požnju zaslužuje deo sa preporukama za OSTVARIVANJE NASTAVE I UČENJA, koji ukazuje na potrebu da se uključe podaci socioloških istraživanja, da se diskutuje o aktuelnim pitanjima i da je za učenika posebno važno da *razume vlastiti položaj unutar socijalne strukture, postojeće socijalne nejednakosti koje utiču na stepen ostvarenosti prava i sloboda i mogućnosti izbora, kao i da uvidi značaj društvenih promena na individualnom i opštem planu* čime bi se iskoristio veliki vaspitno-vrednosni potencijal ovog nastavnog predmeta.

¹⁴ objavljen u „Sl. glasnik RS –Prosvetni glasnik“, br. 7/2023

Kao i u gimnazijskim programima, **Istorija** za programe u trogodišnjem kao i četvorogodišnjem trajanju u okviru teme DRUGI SVETSKI RAT obuhvata sadržaje: *genocid, Holokaust, koncentracioni logori i logori smrti, Aušvic;kvinslinški režimi, genocid i masovni zločini nad Srbima, Jevrejima i Romima, Nezavisna država Hrvatska; Jasenovac, Jadovno, Sajmište, Banjica; Prebilovci, Garavice, Stari Brod, Jajinci, „Novosadska racija”* i usmerena je na dostizanje sličnih ishoda.

Logika sa etikom se može izučavati u trećem ili četvrtom razredu, a u okviru oblasti ETIKA interesantni su sadržaji: *Moralno osećanje i moralna odgovornost; Snaga i sloboda volje (sukob vrednosti, pojam dobra); Moralno rasuđivanje i odlučivanje (korisnost i zadovoljstvo, dužnost i savest, moralna dilema). Etika i izazovi savremenog društva; Moralni razvoj ličnosti u prirodnom i socijalnom okruženju; Životne vrednosti.*

Izborni opšteobrazovni programi

Građansko vaspitanje za četvorogodišnje obrazovne profile u stručnim školama se ostvaruje po programima koji su isti kao za gimnaziju. Trogodišnji program sadrži najveći broj tema kao i gimnazijski program: SVI RAZLIČITI, A SVI RAVNOPRAVNI; BEZBEDNOST MLADIH; LJUDSKA PRAVA, GRAĐANI I DEMOKRATIJA; MIR I PRETNJE MIRU; EKONOMSKA I SOCIJALNA PRAVA, a samim tim i sadržaje u okviru ovih tema među kojima su u okviru poslednje teme: *Ekonomska i socijalna prava kao element dostojanstvenog života; Siromaštvo i društvena nejednakost; Pravo na rad; Diskriminacija u oblasti rada; Eksploatacija dece u svetu rada; Dostupnost hrane, pijaće vode, obrazovanja i zdravstvene zaštite; Obrazovanje i ekonomski razvoj i životni standard.* Shodno obimu programa, manji je i broj obrazovnih ishoda, ali nema nikavih novina koje bi bile vezane za romsku nacionalnu manjinu.

Izborni program **Likovna kultura** se bavi kulturnim i umetničkim nasleđem, ali nema sadržaja koji se mogu dovesti u neposrednu vezu sa kulturom Roma. I izborni program **Muzička kultura** se bavi kulturnim i umetničkim nasleđem, a u okviru teme ROMANTIZAM U MUZICI obrađuje dela: Đ. Verdi: opera *Trubadur (Hor Cigana)* i *Ž.Bize (Karmen)* – opera Karmen, a u okviru MODERNE U SRBIJI obrađuje operu *Koštana (Velika čočekča igra)*. Obrazovni ishodi su: *„diskutuje o tome kako umetnička baština doprinosi stvaranju kulturnog identiteta i razvoju društva; učestvuje u muzičkim aktivnostima i performansima ispoljavajući samopouzdanje, osećanje za timski rad, vršnjačku edukaciju, empatiju, individualnost, solidarnost, originalnost, kritičnost, odgovornost kao i iskustvo iz oblasti medija“.* Izborni program **ETIKA** je kopiran kao i oblast Etika u okviru predmeta Logika sa etikom.

Mada pored opštih ciljeva srednjeg stručnog obrazovanja postoji bogatstvo predmetnih ciljeva koji se odnos na uvažavanje različitosti, poštovanje ljudskih i manjinskih prava, negovanje kulturnog identiteta i sl, reklo bi se da u programima opšteobrazovnih predmeta za trogodišnje i četvorogodišnje obrazovne profile ima još manje sadržaja iz kulture i istorije Roma i manje prilika da se uvedu sadržaji o romskoj nacionalnoj manjini. I ovde kroz didaktičko-metodičko uputstvo i način ostvarivanje programa nalazimo na preporuke kojima se nastavnici upućuju da uvedu sadržaje (aktuelne primere) iz okruženja, kao i da koriste interaktivne metode u nastavi i projekte učenja koji vode ka izgradnji međupredmetnih kompetencija i opštih kompetencija za celoživotno učenje. Iako postoje mogućnosti, i u srednjim školama su prepoznati svi napred navedeni rizici da se u nastavu na kvalitetan način uključe sadržaji romske istorije i kulture, kao i da ovi sadržaji dopru do svakog učenika.

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Obrazovni sistem Republike Srbije kontinuirano radi na unapređivanju pravednosti i dostupnosti obrazovanja deci iz osetljivih društvenih grupa, a posebno deci romske nacionalnosti, ali se pozitivne promene ne odvijaju željenom brzinom. Pored uspostavljenih afirmativnih mera upisa, podrške vertikalnoj tranziciji romskih učenika i merama na sprečavanju osipanja učenika, potrebno je raditi na poboljšavanju kvaliteta obrazovanja.

Za prepoznavanje obrazovnog okruženja kao prijateljskog, za podizanje nivoa samopouzdanja učenika i za građenje pozitivne slike o sebi i zajednici iz koje dolaze, od velikog značaja su sami sadržaji programa nastave i učenja. Snažan doprinos kvalitetu obrazovanja učenika romske nacionalnosti može se dati kroz uvođenje sadržaja romske istorije i kulture u programe nastave i učenja na nivou osnovnog i srednjeg obrazovanja, tamo gde je to smisleno i moguće. Uključivanje sadržaja istorije i kulture Roma je pokazatelj uvažavanja romske zajednice i ima veliki značaj za građenje samopoštovanja učenika pripadnika romske nacionalne manjine. Za ostale učenike, učenje o istoriji i kulturi Roma je važno za stvaranje pozitivne slike o Romima, što je najbolji put za prevenciju rasizma i anticiganizma. Najavljena reforma programa nastave i učenja je odlična prilika da se školski kurikulum obogati sadržajima romske istorije, kulture i tradicije, kao i sadržajima kojima se afirmiše romska nacionalna manjina.

Kao učesnica Zajedničkog programa Evropske unije i Saveta Evrope pod nazivom *Horizontal Facility za Zapadni Balkan i Tursku*, Republika Srbija je realizovala nekoliko projekata kojima se podržava sprovođenje Preporuka CM/Rec(2020)2 Komiteta ministara državama članicama o uključivanju istorije Roma i/ili Putnika u školske programe i nastavne materijale. Kroz ove projekte su nastale dve publikacije koje treba posebno uzeti u obzir prilikom revizije programa nastave i učenja. *Smernice za odgovarajuće predstavljanje nacionalnih manjina u programima nastave i učenja i sadržajima udžbenika u Republici Srbiji* razrađuju i operacionalizuju Preporuke CM/Rec(2020)2, adresirajući ih svim ključnim akterima u donošenju novih programa, dok publikacija *Kako do demokratske kulture u školama* sadrži različite primere dobre prakse koji pokazuju kako sadržaji istorije, kulture i tradicije Roma, kao i analiza položaja romske zajednice u društvu, može doprineti razvoju kompetencija za demokratsku kulturu, istovremeno menjajući percepciju o romskoj zajednici.

Kako je pokazala desk analiza programa nastave i učenja, aktuelno stanje u pogledu zastupljenosti sadržaja romske istorije i kulture nije ohrabrujuće. Ako bi se mogao matematički izračunati odnos celokupnog korpusa programa nastave i učenja i sadržaja koji se u ovim programima odnose na istoriju i kulturu Roma, taj odnos se ne bi mogao izraziti ni u promilima. Traganje za ovim sadržajima u pravilnicima u kojima su objavljeni programi nastave i učenja je kao „traženje igle u plastu sena“. A kada identifikujete sadržaje kao što su Genocid nad Romima u Drugom svetskom ratu (Istorija, Sociologija); Drama „Koštana“ Borisava Stankovića (Srpski jezik i književnost); Opera „Koštana“, Opera „Karmen“ (Muzička kultura), vidite da se ovih nekoliko sadržaja ponavlja u programima nastave i učenja različitih vrsta škola. Važno je da ovi sadržaji postoje, ali je upitno u kojoj meri se realizuju tzv. preporučeni sadržaji, kao i da li nastavnici koriste ove sadržaje da bi govorili o umetničkom delu kao predstavniku epohe ili pravca, ili ih povezuju ova dela i likove sa tradicijom i kulturom Roma.

Mnogo bolju sliku daje uvid u sadržaje nastave i učenja koji se mogu povezati sa romskom nacionalnom manjinom. Većine nastavnih predmeta ima sadržaje koji su povezani (ili se mogu povezati) sa društvenim položajem romske nacionalne manjine (svi sadržaji koji se odnose na ljudska prava, nacionalne manjine, diskriminaciju, stereotipe, društveno-ekonomski položaj pripadnika osetljivih

grupa i srodni sadržaji u predmetima Istorija, Geografija, Sociologija, Građansko vaspitanje itd. Može se reći da programi nastave i učenja predmeta društveno-humanističke orijentacije imaju veliki potencijal da uključe sadržaje koji se bave pitanjima romske nacionalne manjine. Ako ovde dodamo i prostor školske autonomije i obavezu škole da u školski program uključi sadržaje koji su važni za učenike i njihove porodice, možemo reći da programi nastave i učenja većine nastavnih predmeta koji su obuhvaćeni ovom analizom omogućavaju visok nivo inkuzivnosti. Ostaje otvoreno pitanje u kojem meri i na koji način ovaj prostor školske autonomije škole i nastavnici koriste za uključivanje sadržaja istorije i kulture Roma u svrhu podrške obrazovanju romske dece i učenika, da li biraju relevantne sadržaje iz relevantnih izvora i na koji način ih realizuju. Pored ovoga, kao što sam naziv kaže, izborne programe koji uključuju sadržaje koji se odnose na društveni položaj Roma ne pohađaju svi učenici, tako da značajan broj učenika ostaje uskraćen i ne upozna se sa ovim sadržajima.

Obrazovni ishodi su uglavnom dati na nivou primena i čine jednu lepezu stavova, vrednosti i ponašanja kojima se podržavaju svi aspekti razvoja ličnosti. Ishodi su dati kao uopšteni iskazi, tako da se moglo očekivati da neće biti obrazovnih ishoda tipa: „Na kraju osnovne škole učenik će biti u stanju da prepozna diskriminaciju Roma“. Brojni ishodi se posredno mogu dovesti u vezu sa položajem i odnosima drugih prema pripadnicima romske nacionalne manjine i mogu uticati na sticanja znanja i formiranje slike o romskoj nacionalnoj manjini, i što je posebno važno, podržavaju aktivno delovanje na, najšire rečeno, zaštiti ljudskih prava. Da bi učenici dostigli ove ishode, potrebno je da nastavnici budu senzibilisani i dodatno osnaženi znanjima iz istorije, kulture i tradicije Roma, kako bi ova sadržaje adekvatno predstavili učenicima.

Zanimljivo je da se u didaktičko metodičkom uputstvu kod većine nastavnih predmeta mogu pronaći instrukcije kojima se nastavnici upućuju na uključivanje novih sadržaja. Pored nekih konkretnih informacija, navedenim delima koja su povezana sa kulturom Roma, ovde nalazimo i preporuke da u realizaciji programa treba uvažiti lokalne prilike i raditi na primerima iz života, čime se još više podiže „potencijal“ nastavog procesa da se uključe sadržaji iz istorije i kulture Roma ili oni koji su važni za romsku zajednicu. Ostaje da se, kao podrška nastavnicima, sadržaji iz istorije i kulture Roma, kao i oni koji se odnose na romsku nacionalnu manjinu selektuju, operacionalizuju i predlože kao deo programa nastave i učenja.

Mogućnost za učenje koje pruža aktuelni kurikulum je na najbolji način iskorišćena u izbornom programu Religija i civilizacija gde je, u okviru predloženih tema i sadržaja projektnog učenja, naveden veliki broj tema koje su izazovne za istraživanje, podsticajne za učenike, a sve se odnose na Rome. Ovi sadržaji kao i predloženi metod mogu biti inspirativni za druge nastavne predmete u koje treba uvesti sadržaje istorije i kulture Roma i sadržaje koji se odnose na romsku nacionalnu manjinu.

Programi nastave i učenja, a posebno njihovi sadržaji, dobijaju svoju konkretizaciju u udžbenicima. Tako npr. u udžbenicima istorije za 7. i 8. razred, Romi se spominju u vezi Genocida nad Romima u Drugom svetskom ratu. O Romima se govori i u Rasnim zakonima i navode se kao žrtve fašista, nacista i njihovih kolaboranata. Nalazi se i zanimljiva priča o dedi poznatog trubača romske nacionalnosti Fejata Sejdića, koji je u bici na Kajmakčalanu zbunio Bugare tako što je odsvirao njihov znak za povlačenje, a ubrzo nakon toga je na svojoj trubi odsvirao srpsku komandu za juriš. Što se tiče romske kulture, spominju se trubači Fejata Sejdića, pevač Šaban Bajramovic, filmovi Emira Kusturice. Osim toga opisano je i poreklo pesme "Ederlezi" (Đurđevdan), a i podatak da je glumac Jul Briner bio predsednik Svetskog kongresa Roma. Na osnovu ovog primera možemo pretpostaviti da se i u drugim udžbenicima mogu pronaći konkretni sadržaji iz istorije i kulture Roma, ili sadržaji koji su vezani za romsku nacionalnu manjinu, a svakako više od onog što je prisutno u samim priručnicima sa programima nastave i učenja.

Autonomija škola i nastavnika može biti prednost za kvalitetno uvođenje sadržaja istorije i kulture Roma i sadržaja važnih za građenje slike o Romima, ali nosi i rizik da se sve ovo ne dogodi. Zbog toga je potrebno definisati obavezne sadržaje učenja koji bi uključivali i radove autora romske nacionalnosti i pripremiti kvalitetne materijale za učenje. Potrebno je dodatno osnažiti nastavnike da, vodeći učenike ka propisanim obrazovnim ishodima, izbegnu zamku stvaranja pojednostvaljene i romansirane slike o Romima koja bi eventualno potkrepila prisutne stereotipe i predrasude. Kako bi se podržala realizacija ovih sadržaja, u okviru metodičko-didaktičkog uputstva za realizaciju nastave treba naglasiti korišćenje resursa zajednice, a pre svih uključivanje umetnika, pesnika, stručnjaka i drugih značajnih Roma iz lokalne zajednice.

Uvođenje obaveznih sadržaja istorije i kulture Roma u obavezni deo programa nastave i učenja je važno sa stanovišta dostupnosti ovih sadržaja svim učenicima. Ako bismo deo program nastave i učenja koji je obuhvaćen ovom analizom šematski predstavili kao piramidu u čijoj osnovi su obavezni nastavni predmeti, središnji deo izborni programi i aktivnosti, a gde je na samom vrhu izborni predmet Romski jezik sa elementima nacionalne kulture, onda bismo videli da se obuhvat učenika značajno smanjuje kako idemo od baze ka vrhu piramide, dok istovremeno raste „zasićenost“ programa sadržajima iz istorije, kulture i tradicije Roma. Predstojeća reforma programa nastave i učenja treba da doprinese da se ovaj paradoks ublaži.

Preporuke za obogaćivanje programa nastave i učenja temama i sadržajima iz istorije i kulture Roma i sadržajima koji su povezani sa romskom nacionalnom manjinom

- Upoznati sve donosiocce odluka i stručnjake odgovorne za reviziju programa nastave i učenja sa *Preporukom CM/Rec(2020)2 i Smernicama za odgovarajuće predstavljanje nacionalnih manjina u programima nastave i učenja i sadržajima udžbenika u Republici Srbiji* i obezbediti da se dosledno primenjuju;
- Tamo gde je to moguće i opravdano, u odnosu na postavljene ciljeve nastavnog predmeta i opšte i posebne predmetne kompetencije, potrebno je da se u programe nastave i učenja obaveznih i izbornih nastavnih predmeta uvedu kako obavezni, tako i preporučeni nastavni sadržaji istorije i kulture Roma;
- U programe nastave i učenja uključiti i uvažiti dela čiji su autiri Romi (kao umetnici ili istraživači);
- Pod istim uslovima u programe nastave i učenja mogu da se dodaju obrazovni ishodi koji ekspliciraju učenje o romskoj kulturi i istoriji i o romskoj nacionalnoj manjini, onde gde je to moguće u odnosu na obrazovnu prirodu predmeta¹⁵;
- U skladu sa saržajima nastave i učenja koje budu prihvaćeni, kao značajna podrška implementaciji, potrebno je da se prirede izvori učenja i nastavni materijali za svaki obrazovni ciklus/nivo obrazovanja;
- Metodičko-didaktičko uputstvo za realizaciju svakog analiziranog nastavnog predmeta treba obogatiti objašnjenjima kako da se pristup realizaciji ovih sadržaja, sa posebnim akcentom na primeni metodama kolaboracionog, integrisanog i/ili projektnog učenja;
- U okviru metodičko-didaktičkog uputstva dati smernice za neposredno uključivanje Roma umetnika, pisaca, pesnika, stručnjaka i istaknutih predstavnika u lokalnoj zajednici

¹⁵ Šuica, M, 2019, Smernice za odgovarajuće predstavljanje nacionalnih manjina u programima nastave i učenja i sadržajima udžbenika u Republici Srbiji

- Predložimo da se urade Smernice za škole, kroz koje bi se, poštujući autonomiju škole, podržali zaposleni da u Školski program uključe teme, sadržaje i aktivnosti u skladu sa strukturom učenika i u skladu sa njihovim potrebama, potrebama njihovih porodica i resursima lokalne zajednice;
- Korisne bi bile i smernice za eksterne evaluatore da pri vrednovanju kvaliteta rada obrazovnih ustanova posebnu pažnju usmere na specifičnosti škole i navedu u izveštajima da li su Školski programi usklađeni sa strukturom učenika.
- S obzirom da aktuelna obrazovna paradigma ističe ključnu ulogu nastavnika u ostvarivanju obrazovno-vaspitnog rada i da oni imaju veliku slobodu u planiranju, ostvarivanju, praćenju i vrednovanju procesa nastave i učenja, potrebno je unaprediti didaktičko-metodičke kompetencije nastavnika u oblasti izbora i obrade sadržaja vezanih za romsku istoriju i kulturu i njihovu integraciju sa obrazovnim zahtevima predmeta koji predaju, kao i interkulturnu kompetenciju koja je ključna u kontekstu obrazovanja o drugom i drugačijem;
- Prilikom uvođenja novih sadržaja i tema, treba se osvrnuti i na obim sadržaja u svakom konkretnom nastavnom predmetu i sagledati mogućnosti redukovanja postojećih, kako bi se uveli novi sadržaji.

LITERATURA

1. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja (2019). Nacionalni izveštaj o inkluzivnom obrazovanju u Republici Srbiji za period od 2015. do 2018. godine
2. Ministarstvo prosvete (2022). Nacionalni izveštaj o inkluzivnom obrazovanju u Republici Srbiji za period 2019-2021.
<https://www.unicef.org/serbia/publikacije/nacionalni-izvestaj-o-inkluzivnom-obrazovanju-u-republici-srbiji-2019-2021>
3. Fourth Report submitted by Serbia pursuant to Article 25, paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities - received on 18 September 2018,
<https://rm.coe.int/4th-sr-serbia-en/16808d765e>
4. Kako do demokratske kulture u školama (2018), Horizontal Facility for Western Balkans and Turkey <https://rm.coe.int/hf27-best-practices-srb/168093f4a4>
5. Strengthening the Protection of National Minorities in Serbia (2018), Council of Europe <https://rm.coe.int/strengthening-the-protection-of-national-minorities-in-serbia/168071039c>
6. QUALITY HISTORY EDUCATION IN THE 21st CENTURY PRINCIPLES AND GUIDELINES (2018), Council of Europe
<https://rm.coe.int/prems-108118-gbr-2507-quality-history-education-web-21x21/16808eace7>
7. Smernice za odgovarajuće predstavljanje nacionalnih manjina u programima nastave i učenja i sadržajima udžbenika u Republici Srbiji (2019), prof. dr Marko Šuica <https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2019/04/HF-33-Smernice-SRB-FINAL.pdf>
8. The Representation of Roma in European Curricula and Textbooks Analytical Report (2020), Council of Europe
<https://repository.gei.de/bitstream/handle/11428/306/COE%20%20The%20Representation%20of%20Roma%20-%20web%20version.pdf?sequence=10&isAllowed=y>

Zakoni i pravilnici

9. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. Službeni glasnik RS, br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon i 6/2020, 129/2021.
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2017/88/1/reg>
10. Pravilnik o Nacionalnom okviru obrazovanja i vaspitanja ("Službeni glasnik RS", broj 98/2017)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2017/98/1/reg>
11. Pravilnik o bližim kriterijumima za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, deteta, učenika ili trećeg lica u ustanovi obrazovanja i vaspitanja ("Službeni glasnik RS", broj 22/2016)
<http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2016/22/1/reg>
12. Pravilnik o postupanju ustanove u slučaju sumnje ili utvrđenog diskriminatorskog ponašanja i vređanja ugleda, časti ili dostojanstva ličnosti ("Službeni glasnik RS", broj 65/2018)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2018/65/2/reg>
13. Pravilnik o pedagoškom asistentu i andragoškom asistentu („Sl. glasnik RS“ br. 87/2019)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2019/87/14/reg>
14. Pravilnik o upisu učenika u srednju školu ("Sl. glasnik RS", br. 23/2023 i 34/2023)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/ministarstva/pravilnik/2023/23/8/reg>
15. Pravilnik o planu i nastave i učenja za prvi ciklus osnovnog obrazovanja i vaspitanja u programu i programu nastave i učenja za prvi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja
<http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=f5a145fb-96a0-44ed-bcb3-b00cfb189a72>
16. Pravilnik o nastavnom planu i programu za prvi i drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja ("Sl. glasnik RS - Prosvetni glasnik", br. 10/2004) – Romski jezik sa elementima nastavne kulture 10/2004)
http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2004_10/t10_0095_e009.htm
17. Pravilnik o programu nastave i učenja za drugi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS”, br. 88/17 i 27/18 – dr. zakon)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2018/16/3/reg>
18. Pravilnik o programu nastave i učenja za treći razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS”, br. 88/17, 27/18 – dr. zakon i 10/19)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=1cd9f883-ccfe-4a73-8ccd-95bc212169e1>
19. Pravilnik o programu nastave i učenja za četvrti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS”, br. 88/17, 27/18 – dr. zakon i 10/19) <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=7f60db16-8760-4e25-bc8a-f69fe1fb2e2c>
20. Pravilnik o dopunama Pravilnika o planu nastave i učenja za peti i šesti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja i programu nastave i učenja za peti i šesti razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja

- <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=4bb956bf-8bcd-4f6b-934a-10d44017f91a&actid=979122&doctype=og>
21. Pravilnik o programu nastave i učenja za sedmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS”, br. 88/17, 27/18 – dr. zakon i 10/19)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=1cd9f883-ccfe-4a73-8ccd-95bc212169e1>
 22. Pravilnik o dopuni Pravilnika o programu nastave i učenja za sedmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=5d9b256c-edfa-4f7e-9398-c50e74cce091&actid=979123&doctype=og>
 23. Pravilnik o programu nastave i učenja za osmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik RS”, br. 88/17, 27/18 – dr. zakon i 10/19)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=7f60db16-8760-4e25-bc8a-f69fe1fb2e2c>
 24. Pravilnik o dopuni Pravilnika o programu nastave i učenja za osmi razred osnovnog obrazovanja i vaspitanja
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/viewdoc?uuid=1c6fd9b3-b030-4bf1-8fb9-af51db533ea8&actid=979124&doctype=og>
 25. Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za gimnaziju: 12/2018-93, 8/2019-2, 4/2020-1 (dr. pravilnici)
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2018/12/10/reg>
 26. Pravilnik o planu i programu nastave i učenja za gimnaziju: 4/2020-1, 12/2020-1, 15/2020-1, 1/2021-1, 3/2021-1, 7/2021-1, 14/2023-1
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2020/4/1/reg>
 27. Pravilnik o programu nastave i učenja opšteobrazovnih predmeta u stručnim školama ("Sl. glasnik RS - Prosvetni glasnik", br. 7/2023)
http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2023_08/PG_007_2023_003.htm